

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra sociální a kulturní ekologie

Bc. Jiří Marek

**NERŮST JAKO
ALTERNATIVA UDRŽITELNÉHO ROZVOJE?**

**Degrowth as an Alternative of Sustainable
Development?**

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Ivan Rynda

Praha 2014

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně a všechny použité prameny a literaturu jsem řádně citoval. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a v elektronické databázi vysokoškolských kvalifikačních prací a v souladu s autorským právem používána ke studijním účelům.

V

dne

Jiří Marek

Poděkování

Chtěl bych upřímně poděkovat vedoucímu diplomové práce PhDr. Ivanu Ryndovi, za jeho cenné rady a připomínky a za čas, který konzultacím i při své vytíženosti věnoval. Rovněž bych chtěl poděkovat svým rodičům, prarodičům a své sestře za jejich podporu v průběhu celého studia. Také bych rád poděkovat svým kamarádům, bez kterých by to nebylo ono. A zejména děkuji všem, kteří to s udržitelností myslí upřímně.

Obsah

Abstrakt

1. Úvod	1
1.1. Metodologie	2
2. Kořeny současných krizí	6
2.1. Vítejte v antropocénu aneb od průmyslové revoluce k postindustriální společnosti.....	6
2.2. Ekologická krize	8
2.3. Sociální krize.....	10
2.4. Ekonomická krize	12
2.5. Fetiš ekonomického růstu	14
2.6. Hrubý domácí produkt a jeho kritika.....	18
2.7. Konzumní společnost.....	18
2.8. Činí nás růst šťastnějšími?	22
3. Kritika vývoje po 2. světové válce	24
3.1. Alternativní ekonomické teorie	24
3.1.1. Kovbojská ekonomika a ekonomika vesmírné lodi	24
3.1.2. Environmentální ekonomie vs. ekologická ekonomie	25
3.1.3. Ekonomika ustáleného stavu Hermana Dalyho	25
3.2. Na cestě k udržitelnému rozvoji	26
4. Udržitelný rozvoj	29
4.1. Tři plus jeden pilíř	32
4.2. Slabá vs. silná udržitelnost.....	33
4.3. Faktor čtyři a přírodní kapitalismus.....	34
4.4. Mýtus decouplingu	35
4.5. Jevonsův paradox a rebound efekt.....	37
4.6. Eroze udržitelného rozvoje	37
5. Nerůst	39
5.1. Od sloganu k akademickému konceptu	39
5.2. Nerůst jako nové paradigma?	41
5.3. Různá pojetí nerůstu	42
5.4. Ideová východiska nerůstu.....	43
5.5. Praktické projevy nerůstu.....	45
5.6. Nerůst jako sociální hnutí	46

5.7.	Cesta ke společnosti nerůstu podle Serge Latouche	46
5.8.	Konkrétní reformní návrhy	48
5.9.	Kritika západního pojetí rozvoje	49
5.10.	Alternativní ekonomické praktiky v rámci nerůstu	51
5.11.	Krize jako šance pro nerůst?	52
5.12.	Má nerůst demokratizační potenciál?	53
5.13.	Kritika nerůstu	57
6.	Nerůst vs. udržitelný rozvoj	59
6.1.	Styčné body a rozdíly nerůstu a udržitelného rozvoje	59
6.2.	Zodpovězení výzkumných otázek	64
6.3.	Komparace zjištěných výsledků s podobně zaměřeným výzkumem	66
7.	Závěr	68
8.	Bibliografie	70
9.	Seznam vyobrazení	80
10.	Seznam příloh	80
11.	Přílohy	81

Abstrakt

Cílem diplomové práce *Nerůst jako alternativa udržitelného rozvoje?* je komparace dvou komplexních konceptů, které se snaží o dosažení udržitelného lidského bytí v rámci environmentálních limitů naší planety, udržitelného rozvoje a nerůstu. První část práce sestává z rešerše literatury, která se zabývá důsledky závislosti současné konzumní společnosti na ekonomickém růstu, a dvou kapitol, ve kterých se snažím postihnout nejdůležitější rysy obou konceptů. Ve druhé části provádím srovnání nerůstu a udržitelného rozvoje a shrnuji vyvozené závěry. Jedná se o teoretickou práci, jejíž metodologie je založena na hermeneutice a zakotvené teorii.

Klíčová slova

růst, nerůst, rozvoj, udržitelný rozvoj

Abstract

The aim of master thesis *Degrowth as an Alternative of Sustainable Development?* is a comparison of two complex concepts, sustainable development and degrowth, which both try to reach sustainable human existence within environmental limits of our planet. The first part of this thesis consist of literature research investigating consequences of our reliance on economic growth and two chapters in which I try to cover main features of both concepts. In second part I compare degrowth and sustainable development and summarize my findings and conclusions. Methodology of this theoretical thesis is based on hermeneutics and grounded theory.

Key Words

growth, degrowth, development, sustainable development

1. Úvod

Po celé lidské dějiny lidé bojovali s nedostatkem. Vždy existovali výjimečně bohatí, kteří žili na úkor zbytku společnosti, ale pro většinu lidí mít více znamenalo šanci na delší a šťastnější život. Dvacáté století však tuto situaci proměnilo. Poprvé v dějinách se bohatší část světa, označovaná jako globální Sever, ocitla v situaci, kdy vzrůstající spotřeba již nepřináší lidem prospěch ani je nečiní šťastnějšími, ale naopak je ohrožuje. A nejen je. Závažné riziko představuje i pro ekosystémy naší planety, na kterých jsme bytostně závislí. Zdá se, že jistoty minulých desetiletí se začínají otřásat ve svých základech. Přesto v nás *ekonomický růst* vzbuzuje téměř posvátnou úctu a jeho absence naopak obavy o budoucnost. Navzdory tomu se dnes, ve světle globální ekologické, sociální a ekonomické krize, stále častěji vynořuje otázka, zda je vůbec možné, žádoucí a ospravedlnitelné nadále růst. Tyto pochybnosti od počátku 21. století rezonují v novém kontextu tzv. nerůstu – sloganu, který se postupně přetavil v sociální hnutí a akademický koncept. Jaký má nerůst vztah k udržitelnému rozvoji? Existují mezi nimi určité styčné body, nebo jsou zcela odlišné? Nezavírá si nerůst neuváženou kritikou udržitelného rozvoje cestu k prosazení svých idejí? To jsou mimo jiné otázky, na které jsem se v této práci pokusil nalézt odpověď.

První část této teoretické diplomové práce je **rešeršní** (kapitoly 1-5), **druhá analytická část** (kapitola 6.) je vyhrazena **vlastnímu výzkumu**. Po úvodu následuje podkapitola, ve které se věnuji metodologickému zakotvení práce, stanovuji výzkumné otázky a popisuji postup výzkumu. Ve **2. kapitole** nejprve charakterizují dnešní dobu, následně se podrobněji věnuji třem vzájemně provázaným krizím (ekologické, sociální a ekonomické), které nás v současnosti ohrožují. V další podkapitole rozebírám důvody, které nás nutí neustále růst. Dále se věnuji kritice hrubého domácího produktu a charakteristice konzumní společnosti. Ve **3. kapitole** se věnuji reflexi kritických proudů, které se vynořily ve druhé polovině 20. století jako reakce na vzrůstající povědomí o ohrožení životního prostředí člověkem. Nejprve popisují některé ekonomické alternativy, které se ve své době vymezily vůči hlavnímu proudu, následně se zaměřují na historii udržitelného rozvoje. Ve **4. kapitole** se zabývám *udržitelným rozvojem* podrobněji a snažím se (co možná nejstručněji) podchytit jeho hlavní aspekty. O udržitelném rozvoji existuje nepřeberné množství české i zahraniční literatury a pouhá její rešerše by vydala na samostatnou diplomovou práci. Proto se zde omezím na stručné představení různých pojetí tohoto konceptu, aniž

bych si při tom kladl nárok na úplnost. V **5. kapitole** popisují nový a v českém prostředí málo známý (*udržitelny*) *nerůst*. V **kapitole 6.** provádím srovnání nerůstu a udržitelného rozvoje a vyvozují ze zjištění závěry. Závěrečná **7. kapitola** shrnuje zjištěné výsledky.

Veškeré překlady ze zahraniční literatury jsou moje vlastní, není-li uvedeno jinak.

1.1. Metodologie

Práce popisuje **ideová východiska a cíle** (hnutí) **nerůstu**, nikoli však toto hnutí jako takové. Budu se tedy věnovat zejména akademické rovině nerůstu (rovina sociálního hnutí zůstala záměrně odsunuta do pozadí). Práce usiluje o **komparaci nerůstu a udržitelného rozvoje**, snaží se nalézt **styčné body a rozdíly**. Dále podrobuje analýze oprávněnost kritiky udržitelného rozvoje z pozic zastánců nerůstu.

Při porovnávání udržitelného rozvoje a (udržitelného) nerůstu používám kvalitativních metod, především pak **hermeneutickou metodu** a **zakotvenou teorii**. Hermeneutiku můžeme považovat za kvalitativní metodu, používanou především v humanitních vědách, a to zejména jakožto vědecký ideál „rozumějící“ a interpretující vědy. [Hendl, 2008: 71]

Etymologie slova hermeneutika není zcela jasná. Buďto je odvozeno od Hermese, posla bohů, jemuž je v řecké mytologii přisuzován objev jazyka, anebo má jednoduše odkazovat k jeho slovesnému základu *hermeneuein*, jenž nese tři významové směry: vyjadřovat (vypovídat, mluvit), vykládat (interpretovat, objasňovat) a překládat (tlumočit). [Grondin, 1997] Vždy se však jedná o vztah k jazyku jako psanému nebo vyslovenému slovu, tedy k jazyku jako výrazu. [Hendl, 2008: 71]

Hermeneutiku můžeme chápat jako metodu výkladu, která se neobejde bez porozumění textu, který tímto způsobem sobě či druhým zprostředkováváme. Toto porozumění textu a potažmo jeho výklad vždy probíhá už v nějakém kontextu (tradici, prostředí či souvislostech), který je třeba brát v potaz. Jakýkoli text nelze vykládat jako „věc vytrženou z kontextu“.

Základním principem hermeneutiky je tzv. *hermeneutický kruh*. Ten vzniká zahrnutím potřeby celostního pohledu do procesu porozumění. Jednotlivost, již rozumíme z perspektivy celku, je něco více než pouhá jednotlivost obecného, jelikož jednotlivosti osvětlují celek a naopak. V procesu porozumění je třeba uchopit typy a struktury, které konstituují celkové souvislosti. V praktické rovině se hermeneutickým

kruhem rozumí „*kruhový pohyb výkladu, který začíná první základní znalostí textu (předporozumění, PP0) tvořící základ pro jemnější analýzu jeho jednotlivých částí P1. Výsledky analýzy těchto částí pak pomáhají úplněji pochopit zpětně celý text PP1 atd.*“ [Hendl, 2008: 71] Hermeneutický kruh patří nutně k interpretaci, a tedy k porozumění. Tím, že do procesu porozumění zahrnujeme předpoklady, ke kterým se neustále vracíme, se tedy nepohybujeme v kruhu, ale spíše *ve spirále*. „*Dochází ke stále lepšímu a hlubšímu porozumění předpokladům. Proto se přijímá, že hermeneutické porozumění je vždy prozatímní a podléhá neustále revizi*“. [Hendl, 2008: 73]

Rozlišujeme tyto základní kroky klasické textové hermeneutiky [dle Hendl, 2008: 72]:

1. Je nutné adekvátně přiřadit otázku nebo specifikovaný problém k celku textu.
2. V textu určujeme místa, která představují odpověď na položenou otázku.
3. Přistupujeme k procesu dokazování, přičemž využíváme citáty textu.
4. Pracujeme s primárními nebo sekundárními texty, jež mohou odkazovat k dalším autorům. Spíše používáme primární texty.
5. Přistupujeme k vyložení imanentního obsahu textu, který se nejdříve vztahuje k výpovědím daného autora, zpracováváme také latentní témata.
6. Interpretace „posilujeme“ a verifikujeme ostatními textovými zdroji stejného autora.
7. V rámci komparativního postupu porovnáváme interpretace textů různých autorů, jež mají vztah ke stejnému problému.
8. Je nutné zodpovědět otázku spolehlivosti textů (bezrozporná argumentace, původ textů, původnost a úplnost atd.).
9. S interpretací spojujeme i vysvětlení, tzn. hledáme odpovědi na otázku: „Proč se tak děje?“

V práci jsem vedle hermeneutické metody dále vycházel ze „zakotvené teorie“. Nejedná se o nějakou určitou teorii, ale spíše o určitou strategii analýzy získávaných dat. „*Zakotvená teorie je teorie induktivně odvozená ze zkoumání jevu, který reprezentuje. To znamená, že je odhalena, vytvořena a prozatímně ověřena systematickým shromažďováním údajů o zkoumaném jevu a analýzou těchto údajů. Proto se shromažďování údajů, jejich analýza a teorie vzájemně doplňují. Nezačínáme teorií, kterou bychom následně ověřovali. Spíše začínáme zkoumanou oblastí a*

necháváme, ať se vynoří to, co je v této oblasti významné.“ [Strauss, Corbinová, 1999: 14]

Každá dobře vytvořená zakotvená teorie by měla splňovat čtyři základní kritéria: shodu, srozumitelnost, obecnost a kontrolu.

„Pokud se teorie drží každodenní reality určité oblasti empirického světa a je pečlivě induktivně odvozena z rozličných údajů, pak by této oblasti měla odpovídat. Protože reprezentuje realitu, měla by být také srozumitelná, obsažná a smysluplná... Pokud jsou údaje, na nichž je založena, srozumitelné a obsažné a interpretace jsou pojmové a široké, pak by teorie měla být dostatečně abstraktní a pružná, aby se dala aplikovat na různé situace spojené se zkoumaným jevem. Konečně by nám teorie měla poskytnout možnost ovlivňovat zkoumaný jev.“ [Strauss, Corbinová, 1999: 14]

Metoda zakotvené teorie se obdobně jako hermeneutický přístup uplatňuje v kontextu, protože při ní jde především o exploraci a rozvíjení nových teorií. *„Je zřejmé, že takový proces nelze algoritmizovat nebo vymezit pevnými pravidly, protože v sobě vždy nese prvky intuice a nejistoty.“* [Hendl, 2008: 125]

Tvorba zakotvené teorie vyžaduje vstoupit do „terénu“, přičemž tímto terénem může být i text, a shromažďovat data. Při vytváření zakotvené teorie se provádějí následující kroky.

1. Výzkumník vstupuje do terénu vybaven prvotními vágními koncepty a představami o zkoumané oblasti.
2. Výzkumník studuje jednotlivé případy nebo skupiny a zaznamenává data získaná pozorováním nebo zúčastněným pozorováním, rozhovory a shromažďováním dokumentů.
3. V procesu zkoumání data simultánně shromažďuje a analyzuje.
4. Výzkumník rozšiřuje své zkoumání na další případy procesem teoretického vzorkování, které má přinést novou informaci pro rozvoj teorie. Výběr nových případů závisí na dosavadních poznatcích a rozvíjející se teorii.
5. Výzkumník provádí porovnání mezi případy, testuje své poznatky a validizuje zjištěná fakta. Rozvíjí zachycení rozmanitosti jevů pomocí kategorií, identifikuje probíhající procesy, zdokonaluje kategorizační systémy, integruje poznatky, zobecňuje empirická tvrzení a formuluje další hypotézy. [Hendl, 2008: 126]

Ačkoli byla zakotvená teorie vytvořena především pro kvalitativní výzkum v rámci sociologického výzkumu, domnívám se, že se jedná o vhodný doplněk k hermeneutické metodě zkoumání textu.

Na začátku jsem si vytkl za cíl porovnat udržitelný rozvoj a (udržitelný) nerůst. Jako nástroj jsem si zvolil hermeneutickou metodu výkladu a interpretace textu. Shromáždil jsem si předmět mého zkoumání – tedy především relevantní primární literaturu autorů obou těchto konceptů.¹ Pomocí metody komparace jsem se snažil nalézt zásadní shody a rozdíly mezi oběma koncepty. Zvolil jsem si základní metodu hermeneutické analýzy, totiž hermeneutický kruh, a opakovaným čtením primárních zdrojů udržitelného rozvoje a nerůstu jsem hledal shody a odlišnosti na úrovni definic obou konceptů, jejich společné i odlišné nástroje, metody a strategie, pomocí kterých chtějí svých cílů dosáhnout. V diskusní části práce rovněž zkoumám odlišné výklady klíčových slov *růst* a *rozvoj*, tak jak je chápou autoři jednoho či druhého konceptu.

Snažil jsem se nalézt odpověď na následující **výzkumné otázky**:

„Je kritika udržitelného rozvoje z pozic zastánců nerůstu oprávněná?“

„Představuje nerůst (reálnou) alternativu udržitelného rozvoje?“

Jakési výkladové schéma této práce tvoří téma *ekonomického růstu*. Na základě prostudované literatury se (někdy explicitně, jindy spíše implicitně) zaměřuji na různé jeho aspekty. Tematizuji rovněž naši posedlost ekonomickým růstem a uvádím důvody, proč je pro současnou společnost velmi obtížné (už jen) uvažovat o alternativě, i když se mnozí důkazy, že nám růst přináší možná více negativ než pozitiv.

Jsem si vědom, že v pasážích, kde hovořím o udržitelném rozvoji, potažmo nerůstu jako o celistvých konceptech, se nutně dopouštím určitých zjednodušení, jelikož se jedná o koncepty velmi široké a s trochou nadsázky lze říci, že existuje tolik definic, jako je autorů, kteří se těmito konceptům věnují.

Rovněž cítím jako svůj nedostatek neznalost francouzštiny (případně italštiny či španělštiny), jelikož mi mohly uniknout některé zajímavé texty psané v těchto jazycích. V posledních několika letech však vyšlo poměrně velké množství článků v anglickém (a výjimečně i českém) jazyce, které podle mého názoru pro prováděnou analýzu postačují.

¹ Jak jsem již zmiňoval, nekladu si nárok na úplné postihnutí literatury v celé její šíři; snažil jsem se však neopomenout žádné stěžejní dílo.

2. Kořeny současných krizí

2.1. Vítejte v antropocénu aneb od průmyslové revoluce k postindustriální společnosti

Žijeme v době (ať už ji budeme nazývat postindustriální [Bell, 1973], postmoderní [Lyotard, 1979, česky 1993], či některým z mnoha dalších výrazů užívaných pro označení současnosti²), která je charakteristická rychlým střídáním paradigmat [Kuhn, 1962, česky 1997] a dokonce existencí několika z nich současně. Tato změna má příčiny v trojí krizi, již musíme v současnosti čelit – environmentální, sociální a ekonomické.³ [Johanisová, Wolf, 2012] Jedním z aspektů posunu paradigmat jsou vzrůstající pochyby ohledně „velkého vyprávění“ [Lyotard, 1979, česky 1993] naší doby, které má své kořeny v epoše osvícenství. Právě tehdy se zrodila idea pokroku, která je spjata se jménem Turgota⁴ a zejména Turgotova žáka Nicolase de Condorceta. Tento osvícenský myslitel věřil, že pokrok je historický proces, který je v principu nutný a nezadržitelný, a tak „je každé generaci souzeno, aby si jí dařilo lépe“. [Condorcet, 1968: 174] Podle tohoto metanarativního příběhu, jenž je stále běžně pokládán za pravdivý, se lidská společnost pohybuje pomocí ekonomického růstu a rozvoje (někdy užívaných jako synonyma) lineárně od chudoby k bohatství, od předsudků k racionálnímu myšlení a od nerovného rozdělení moci k demokratickému rozhodování. [Johanisová, Wolf, 2012] Podle optimistické vize Francise Fukuyamy má být završením této cesty liberální demokracie, která tvoří „konečný bod ideologické

² Český sociolog Miroslav Petrušek v knize *Společnost pozdní doby* [Petrušek, 2006] shromáždil celou řadu adjektiv a genitiv, pomocí kterých lze dnešní společnost pojmenovat. Mj. konzervátorská (sebezáchovná) společnost, mcdonaldizovaná společnost či (napůl anekdoticky) masturbační společnost. Podle Petruska žijeme ve společnosti „pozdní doby“, kterou lze přirovnat k sopce, o níž nejenže nevíme, zda je činná či nikoli, ale už vůbec ne, zda a kdy může vybuchnout a s jakými následky. [Petrušek, 2006: 25] Německý sociolog Ulrich Beck [1986, česky 2011] hovoří o rizikové společnosti, jako o situaci, kdy postupující globalizace naší industriálně-technologické civilizace mění povahu současného rizika, což vede jednak k *ekologické krizi* a *individualizaci*, ale také ke krizi politického života, který nestačí charakter nových rizik zvládat. [Beck, 2011]

³ Bylo by možné jmenovat ještě mnohé další krize, například *ropnou krizi*. Surová ropa – neobnovitelný zdroj, který je naprosto zásadní pro světovou globalizovanou ekonomiku – dost možná dosáhla tzv. ropného vrcholu (či ropného zlomu, anglicky peak oil), což je okamžik, kdy těžba ropy (v rámci jednotlivého ložiska, státu, oblasti nebo světa) dosáhla maxima a od kterého produkce ropy vstupuje do fáze poklesu až ke konečnému vyčerpání. Podrobný průzkum více než 800 ropných polí po celém světě, které pokrývají tři čtvrtiny globálních rezerv ropy, zjistil, že většina z nich je již za vrcholem a produkce ropy klesá téměř dvojnásobným tempem, než jaké bylo předpovězeno před pouhými dvěma lety. Nově objevená ropná pole jsou menší a ve většině případů je náročnější a čím dál dražší ropu vytěžit. Proto se někdy také hovoří o konci levné ropy. [Hirsch, 2005, 2008; IEA, 2008] Prozatím navíc nemáme alternativní zdroj, který by ropu plně nahradil. S ropnou krizí souvisí rovněž *krize potravinová*, jelikož je pěstování potravin (alespoň v rozvinutých zemích) téměř plně závislé na technice poháněné ropou.

⁴ Celým jménem Anne Robert Jacques Turgot

evoluce lidstva“, „konečnou formu lidské vlády“ a jako taková představuje „konec dějin“ [Fukuyama, 2002: 11]

Dnes můžeme vidět stinné stránky tohoto velkého vyprávění – bohatství (redefinované tak, aby obsahovalo přírodní a sociální kapitál) ve skutečnosti klesá navzdory rostoucímu HDP, jsme svědky rozsáhlé devastace životního prostředí a stále více se rozevírají nůžky mezi chudými a bohatými. [Keller, 2010; Douthwaite, 2000]

Pojem **antropocén**, zmíněný v nadpisu, který vymyslel americký profesor biologie Eugene F. Stoermer a zpopularizoval holandský chemik a držitel Nobelovy ceny Paul J. Crutzen, vyjadřuje zásadní odlišnost působení člověka na ekosystémy planety Země, nejen od předchozích období lidské historie, nýbrž také od předchozích geologických období⁵. Počátek antropocénu byl symbolicky stanoven na rok 1784, kdy James Watt vynalezl parní stroj. [Crutzen, Stoermer, 2000; Moldan, 2009] Totéž jinými slovy vyjadřuje Rynda, podle kterého se člověk stal nejvýznamnější *geomorfni silou*, která ovlivňuje i celou biosféru. Člověk podle něj v současné době ovlivňuje celé *globální životodárné biosférické systémy*⁶. [Rynda, 1997]

Pro antropocén je charakteristický *růst* (často exponenciální) v mnoha oblastech. Od počátku průmyslové revoluce došlo k mnohonásobnému nárůstu ekonomického výkonu (vyjadřovaného hrubým domácím produktem) - prudce rostla těžba fosilních paliv a s ní spojená spotřeba energie, bezprecedentní růst zažila lidská populace a dostatečně rychle rostla i produkce potravin a tudíž (zatím) nedošlo k jejich nedostatku v globálním měřítku⁷, jak na to upozorňoval Thomas Malthus. [Malthus, 1798, česky 2008] Není však vyloučeno, že ke globálnímu nedostatku potravin vlivem klimatické změny, dalšímu nárůstu populace a dalších faktorů, nakonec dojde⁸. Růst měl v mnoha případech ničivý vliv na životní prostředí planety Země včetně člověka. Například rostlo čerpání přírodních zdrojů i množství odpadů vypouštěných do životního

⁵ Antropocén je složenina slova Antropos (řecky člověk) a koncovky –cén, která se užívá pro označení geologických období. Tento pojem má evokovat, že působení člověka na planetu Zemi je svou mohutností srovnatelné s geologickými procesy. [Moldan, 2009]

⁶ Tedy globální systém klimatu a hydrosféry, stratosférickou ozonovou vrstvu, globální cirkulační systém atmosféry, hydrologický cyklus a cirkulace oceánů a tvorbu a erozi půd. [Rynda, 1997]

⁷ Navzdory tomu trpí miliony lidí v různých částech světa podvýživou a nedostatkem potravin, to je ovšem dáno spíše špatnou distribucí a plýtváním potravinami než jejich celkovým nedostatkem. Organizace pro výživu a zemědělství (anglicky Food and Agriculture Organization, FAO) uvádí, že je na světě ročně zbytečně vyhozeno zhruba 1,3 miliardy tun potravin, což je zhruba třetina produkce pro lidskou spotřebu. [Web 8] Na vině je také rostoucí spotřeba masa v rozvinutých zemích. Podle odhadů byla v roce 1997 využita více než třetina (35%) vypěstovaných potravin jako krmivo pro hospodářská zvířata. [Moldan, 2009: 58]

⁸ Vzpomeňme potravinovou krizi v roce 2008, kdy došlo k nárůstu cen obilovin a jiných plodin o desítky procent ve velmi krátkém období [o příčinách např. Web 6]

prostředí, došlo k intenzifikaci zemědělství, zvýšilo se využívání hnojiv a pesticidů, naopak klesala rozloha území, které bychom mohli označit jako nedotčené. [Moldan, 2009] V posledních desetiletích jsme dospěli do stádia, kdy si růst a negativní jevy s ním spojené začínají vybírat svou daň. Dostali jsme se do bodu, kdy se dříve nezpochybnitelná idea neustálého pokroku začíná otrásat v základech.

Namísto neustále se zlepšujícího lidského údělu, který slibovalo velké vyprávění 19. a 20. století, se ocitáme v trojí krizi, které se věnují následující kapitoly.

2.2. Ekologická krize

Začněme **krizí ekologickou**, která představuje nejzávažnější ohrožení, jemuž musí lidstvo počátkem 21. století čelit. Kořeny současné ekologické krize můžeme nalézt na počátku průmyslové revoluce, která přinesla zásadní změny ve struktuře lidské společnosti. Ve stejné době se začal prosazovat kapitalismus a idea volného trhu.

I když člověk ovlivňoval své životní prostředí přinejmenším od doby zemědělské revoluce (ke které došlo před přibližně 12 tisíci lety) a v omezené míře i dříve, teprve s nástupem průmyslové revoluce, která přinesla zásadní změny ve struktuře lidské společnosti, se lidstvo dostalo do fáze, kdy environmentální problémy spíše lokálního či regionálního rázu postupně nabyly globálního charakteru. „[Současná] krize životního prostředí nezahrnuje pouze to, co by bylo možné považovat za izolované problémy jako je znečištění jezer a řek, smog ve městech⁹ a pustošivý účinek pesticidů v potravních řetězcích; znamená totiž hrozbu životu na této planetě a zcela jistě je ohrožením kvality lidského života.“ [Blackstone, 1974: 16] Ač se současná ekologická krize může jevit jen jako jedna z mnoha ekologických krizí v lidské historii, zásadně se od nich liší svou globálností, možnými historickými následky a také svou „nerozhodnutostí“ (tedy možnostmi ji stále ovlivňovat). [Kolářský, 2011]

Největší nebezpečí pro lidstvo i planetární ekosystémy představují tzv. *globální problémy* životního prostředí. Mezi ně patří zejména *změna klimatu* (často nepřesně nazývaná globální oteplování), *snižování biodiverzity* (tedy masivní vymírání rostlinných a živočišných druhů), *acidifikace oceánů*, *úbytek lesů a půdní degradace*, *desertifikace* a další. [Moldan, 2009]

⁹ Jako příklad se často uvádí smrtící londýnský smog na počátku 50. let 20. století, kvůli kterému zemřely tisíce lidí [Web 4]

Jediným globálním problémem, který se doposud podařilo stabilizovat (nikoli však vyřešit¹⁰), je ztenčování ozonové vrstvy. V roce 1974 přišli Mario Molina a Sherwood Rowland s tvrzením, že chlorované a fluorované uhlovodíky, tzv. freony, mohou narušovat vrstvu stratosférického ozonu nacházejícího se 20-50 kilometrů nad povrchem země. V roce 1985 došlo ke globální dohodě o uzavření Montrealského protokolu, díky kterému (a několika dalším zpřísněním) se podařilo vypouštění freonů zamezit.¹¹ [Moldan, 2009]

Ostatní globální problémy se nadále prohlubují a nezdá se, že by mělo v brzké době dojít k jejich vyřešení. Jednoznačně nejdiskutovanějším problémem globálního rozsahu je již zmiňovaná *klimatická změna*. Ačkoli se jedná o oblast s extrémně složitou predikcí budoucího vývoje a nelze předkládat určitá tvrzení s naprostou jistotou, vědecká shoda ohledně lidského vlivu na změnu klimatu je přesto velmi přesvědčivá. Podle výzkumu z roku 2013, který analyzoval několik tisíc studií na téma „změna klimatu“ a „globální oteplování“, se více než 97 procent z prací, jež vyjadřují určité stanovisko k antropogenní změně klimatu, shoduje, že lidská činnost způsobuje oteplování klimatu. [Cook a kol., 2013] Také v pořadí již pátá zpráva Mezivládního panelu pro změnu klimatu (IPCC, Intergovernmental Panel on Climate Change) potvrdila předpoklad z minulých let, že člověk se rozhodující měrou podílí na probíhající změně klimatu. Vědci z První pracovní skupiny IPCC jsou přesvědčeni, že lidstvo je s 95% pravděpodobností hlavní příčinou pozorovaného oteplení od 50. let do současnosti. [IPCC, 2013] Vědci ze Druhé pracovní skupiny pak s „*velmi vysokou jistotou*“ prohlašují, že „*současné extrémní jevy spojené se změnou klimatu, jako jsou vlny veder, sucha, záplavy, cyklóny, nekontrolovatelné požáry odhalují významnou zranitelnost některých ekosystémů a mnoha lidských systémů vůči současné proměnlivosti klimatu*“ [IPCC, 2014a: 6] Jak dokazuje na mnoha příkladech extrémních klimatických jevů americký environmentalista a spisovatel Bill McKibben v knize *Zeemě¹² aneb Jak přežít na naší nové nehostinné planetě*, změny klimatu nebudou mít dopad pouze na budoucí generace, ale výrazně ovlivňují už generaci současnou.¹³ [McKibben, 2013] Tým vědců z IPCC také vypracoval několik scénářů týkajících se

¹⁰ Návrat k přirozenému stavu zřejmě potrvá několik desetiletí [Moldan, 2009]

¹¹ Naneštěstí byly v nedávné době objeveny čtyři nové plyny, které ozonovou vrstvu dále narušují. [Web 3]

¹² Nejedná se o překlep. Název má evokovat *kvalitativní* proměnu podmínek pro život na planetě Zemi.

¹³ V poslední době se například začalo hovořit o fenoménu „klimatických uprchlíků“ (anglicky „climate refugees“). Prvními „uprchlíky“ před zvyšující se hladinou oceánu se stali obyvatelé atolu Carteret Islands u Papuy-Nové Guiney, k jehož úplnému zatopení by mělo dojít již v roce 2015. [Web 7]

budoucího vývoje emisí skleníkových plynů. Pokud by jejich koncentrace měla být stabilizována na hodnotě 450 ppm ekvivalentu CO₂¹⁴ (což by pravděpodobně stačilo pro relativně „bezpečné“ zvýšení teploty o méně než 2 stupně Celsia oproti předindustriální éře) bylo by třeba do roku 2050 snížit emise skleníkových plynů o 40 až 70 procent (!) (ve srovnání s rokem 2010), v roce 2100 by pak emise musely být nulové nebo dokonce záporné. [IPCC, 2014b: 13] V souvislosti s těmito údaji vědci z IPCC připouštějí, že „stabilizování koncentrací skleníkových plynů bude vyžadovat rozsáhlou transformaci lidských společností.“ [IPCC, 2014c: kap. 6, str. 5]

2.3. Sociální krize

„Materialismus a sobeckost současného života nejsou daností lidského osudu. Mnohé z toho, co dnes vypadá jako „přirozené“, má kořeny v osmdesátých letech.“

[Judt, 2011: 18]

Od konce devatenáctého století do sedmdesátých let století dvacátého se ve všech vyspělých západních zemích snižovala míra nerovnosti. Napomohla k tomu například státní podpora chudých, rozvoj sociálních služeb či progresivní zdanění; to vše mělo napomoci eliminovat krajní projevy chudoby i bohatství. V různých zemích byl tento proces více nebo méně úspěšný (např. skandinávské země vs. země jižní Evropy), obecně ho však lze vysledovat ve všech vyspělých zemích. [Judt, 2011]

Zejména po druhé světové došlo v západních demokraciích k vzestupu sociálního státu, státních regulací i určité formy plánování; částečně jako pozůstatek z válečných dob, kdy byly plánování i regulace nezbytností. Podle britského historika, politologa a intelektuála Tonyho Judta byly relativní rozkvět a prosperita ve zhruba třech dekadách následujících po 2. světové válce umožněny především široce sdílenou důvěrou v sociální stát, vědomí společného zájmu a díky takovým hodnotám, jako jsou společenská solidarita a sounáležitost. [Judt, 2011] K tomuto sociálnímu smíru napomohly především tyto tři okolnosti: Za prvé byly rozdíly v příjmech pouze pozvolné a příjmy byly odstupňovány na spojitě škále. Za druhé měli zaměstnanci bez ohledu na své příjmy zajištěny v zásadě stejná sociální práva, navíc mohli počítat s tím, že díky pojistnému a daním budou zajištěni do budoucna. A konečně za třetí existovala

¹⁴ Ppm = part per milion, jedna miliontina hmotnosti nebo objemu. Koncentrace ekvivalentního CO₂ je součet koncentrací všech skleníkových plynů podle jejich globálního ohřivacího potenciálu. [Moldan, 2009: 180]

ve třech desetiletích po 2. světové válce výrazná sociální mobilita směrem vzhůru. Téměř každý mohl doufat ve zlepšení své situace a vzestup na společenském žebříčku.¹⁵ [Keller, 2010]

Postupně však došlo k radikální proměně. Trvalo jen něco málo přes deset let, než se veřejná debata posunula od nadšené podpory státních zásahů a důrazu na kolektivní statky ke světonázoru, který si do svého základu vetknul neochvějnou víru ve fungování neviditelné ruky trhu. Řeč je pochopitelně o neoliberalismu, jehož nejznámějšími (politickými) představiteli se stali „železná lady“ Margaret Thatcherová a Ronald Reagan. [Judt, 2011]

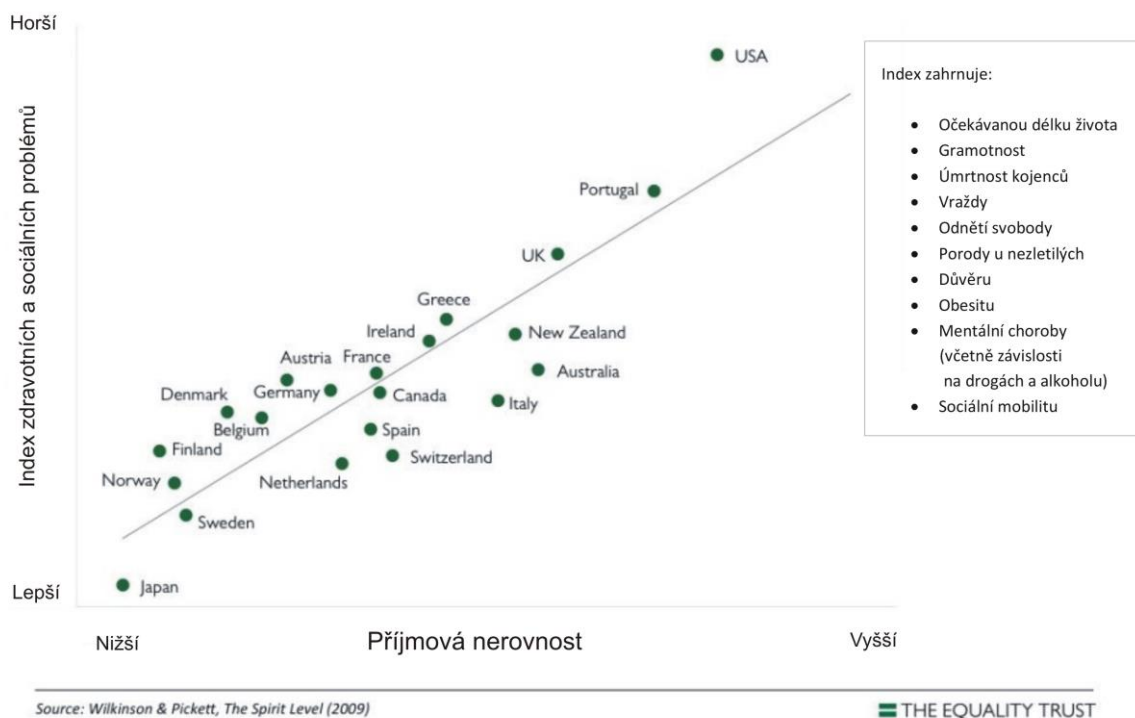
Během posledních 30 let se nůžky mezi chudými a bohatými rozevíraly stále více a to jak v zemích bohatého Severu, tak globálně. Zatímco v roce 1968 si generální ředitel General Motors vydělal přibližně šedesátkrát více než běžný zaměstnanec, dnešní generální ředitel Wal-Martu pobírá devětsetkrát víc než běžný zaměstnanec. [Judt, 2011] HDP Spojených států se od 60. let zhruba zdvojnásobil, průměrný plat však od 70. let stagnuje, respektive se od té doby zvýšil jen nepatrně. [Sedláček, 2012b] Uveďme, že roční příjem 1% nejbohatších lidí na světě (v absolutních číslech) je vyšší, než roční příjem 57% nejchudších. Rozdíl v příjmech mezi 20% nejbohatších a 20% nejchudších se zvýšil z poměru 30:1 v roce 1960 na 74:1 v roce 1997. [UNDP, 2002] Společenská nerovnost dosáhla již takové úrovně, že můžeme spíše hovořit o *nesouměřitelnosti* sociálních světů, které se vydělují na obou okrajích společenského žebříčku. [Keller, 2010]

Kromě toho, že je takováto nerovnost neospravedlnitelná z morálního hlediska, vytváří navíc pnutí ve společnosti, které je spojeno s dalšími neblahými jevy. Jak na mnoha příkladech dokládají autoři knihy *The Spirit Level* Wilkinson a Pickett [2009] příjmová nerovnost pozitivně koreluje s výskytem kriminality, duševních chorob, zdravotních problémů, či s nemožností sociální mobility. Jak můžeme vidět v grafu č. 1, větší nerovnost v příjmech znamená větší výskyt zdravotních a sociálních problémů.¹⁶ [Wilkinson, Pickett, 2009]

¹⁵ Ne všichni autoři však sdílejí tento pozitivní náhled na poválečná léta. Například britský ekonom a ekolog Richard Douthwaite, který zkoumal období mezi lety 1955 a 1988 ke svému překvapení zjistil, že ač se ve Velké Británii národní důchod na obyvatele v tomto období zdvojnásobil, zhoršily se současně téměř všechny parametry kvality života (zvýšil se výskyt chronických nemocí, osminásobně vzrostla kriminalita, prudce vzrostla nezaměstnanost a mnohem více manželství končilo rozvodem). [Douthwaite, 2000]

¹⁶ Poslední místo ve většině srovnání zaujímají Spojené státy, na prvních místech se naopak umísťují nejvíce rovnostářské skandinávské země. [Wilkinson, Pickett, 2009]

Zdravotní a sociální problémy jsou horší v zemích s větší příjmovou nerovností

Graf č. 1 - Vztah zdravotních a sociálních problémů a příjmové nerovnosti

[Zdroj: Wilkinson, Pickett, 2009: 174]

Jak dodávají Hawken a manželé Lovinsovi [Hawken a kol., 2003], „*Trhy nikdy neměly být prostředkem, jak vytvářet společenství nebo integritu, krásu nebo spravedlnost, udržitelnost nebo posvátnost – a skutečně nic z toho neumějí. Při naplňování širšího účelu lidského bytí vynalezly civilizace politiku, etiku a náboženství. Jen ty mohou odhalovat smysluplné cíle pro nástroje ekonomického procesu.*“ [Hawken, 2003: 309]

2.4. Ekonomická krize

„*Máme dobrý důvod věřit, že během zhruba jedné generace kapitalismus přestane existovat – hlavně proto, že není možné udržovat stroj v neustálém růstu na této konečné planetě, jak nám pořád připomínají ekologové*“ [Graeber, 2012: 300]

Jako neekonom si netroufám hlouběji rozebírat příčiny současné ekonomické krize, která započala roku 2008, pokusím se spíše poukázat na několik nejdůležitějších charakteristik současné ekonomiky. Dnešní převládající proud ekonomického myšlení

vychází především z myšlenek klasických ekonomů, jako byli Adam Smith¹⁷ či David Ricardo. „Klasická ekonomie zkoumala rovnovážný, statický stav. Přemýšlelo se o tom, jak to bude vypadat, až se „tam“ dostaneme – až prostě přestaneme růst. Jinými slovy, klasické ekonomy moc nezajímalo růst. Zajímalo je konečný stav. Ale teď je to naopak. Jen málokdo přemýšlí o tom, jak společnost bude vypadat, až se růst třeba po sto letech zastaví.“ [Sedláček, 2012b]

Dnešní ekonomie vychází především z *neoliberalismu* (druhým vlivným proudem jsou pak myšlenky vycházející z keynesiánství). K základním předpokladům neoklasické ekonomie patří především koncept „*laissez faire*“¹⁸ a „*neviditelné ruky trhu*“. Fungování současné ekonomiky je do velké míry založeno na důvěře v její pozitivní vývoj. Ta byla zásadním způsobem otřesena roku 2008, kdy propukla globální hospodářská krize. „*Jistoty, které jsme po desetiletích přivykání považovali za danost, najednou zmizely a s nimi přibližně 40 bilionů dolarů globálního bohatství.*“ [Varoufakis, 2013: 10] Příznačné je, že jediným návrhem na řešení této krize bylo opětovné nastartování ekonomického růstu. [Fraňková, Johanišová, 2013: 15]

Současná ekonomická krize je podle Schneidera [2010] dokonalou ukázkou neudržitelnosti systému založeného na honbě za stále vyšším růstem. „*Nezodpovědné půjčování a pěstování falešných očekávání na trhu s nemovitostmi nebyly nehodami, ale selháním celého systému, který se snažil držet krok s mírou růstu, která již nemohla být udržovaná svým biofyzickým základem („skutečnou“ ekonomikou). Kromě toho tato krize také ukazuje na selhání „ekonomismu“, doktríny ekonomie hlavního proudu neoklasické ekonomie, který odmítá přijmout jakoukoli jinou skutečnost než tu, které věří investoři a spotřebitelé.*“ [Schneider 2010: 512]

Nováček [2011] rovněž poukazuje na to, jak moc se ekonomika vzdálila reálnému světu: „*Na konci 20. století světovým měnovým trhem každý den protéklo 1800 miliard dolarů. O dvacet let dříve to bylo jen 18 miliard dolarů. Osm z deseti finančních transakcí bylo ryze spekulativních.*“ [Nováček, 2011: 321]

Kromě stále se zvětšujících toků spekulativního kapitálů (které už nemůže nikdo ohlídat) má současná ekonomika další významnou charakteristiku, jež stála u zrodu

¹⁷ Ačkoli se dnes za největší přínos Smithova díla pokládá koncept *neviditelné ruky trhu* a představa, že člověk je sebestředný *homo economicus*, jeho odkaz je třeba chápat i v kontextu jeho druhé knihy *Teorie mravních citů* (nejen Bohatství národů). Pak vyjde najevo, jak upozorňuje ekonom Tomáš Sedláček, že Smith považoval za základní lidskou zásadu, která drží společnost pohromadě, *soucit* a že etika byla pro něj neoddělitelná od ekonomie. [Sedláček, 2012a: kap. 7]

¹⁸ Heslo *laissez faire*, doslova přeloženo „nechte věcem volný průběh“, vyjadřuje zásadu, že hospodářství by měla být ponechána pokud možno co největší volnosti a zásahy státu by měly být naopak co nejvíce omezeny. Opačným extrémem je přístup zvaný etatismus. [Web 12]

současné finanční krize, a tou je *dluh*. Nápadným rysem rozvinutých ekonomik před ekonomickou krizí byla právě neustále rostoucí zadluženost států i spotřebitelů. Více než dekádu sloužil spotřebitelský dluh jako záměrný mechanismus, který měl oddělit utrácení spotřebitelů od jejich reálných příjmů, a přispět tak k dalšímu růstu.¹⁹ [Jackson, 2009: 21-22]

2.5. Fetiš ekonomického růstu

„Každý, kdo věří, že exponenciální růst může pokračovat do nekonečna, je buď blázen, nebo ekonom.“
Kenneth Boulding²⁰

„Pro rozvinuté ekonomiky západního světa už není prosperita bez růstu utopickým snem. Je to finanční a ekologická nutnost“
[Jackson, 2009: 185]

Ekonomický růst se stal modlou a fetišem naší doby.²¹ Bývá nepominutelnou součástí politických projevů napříč politickým spektrem. Podle Kellera [1995] lze obecně vysledovat alespoň trojí funkci, kterou mu politikové (ale i ekonomové) připisují. Za prvé je růst ekonomiky příslibem dalšího zvýšení životní úrovně všech členů společnosti. Vytvořený přebytek by měl nejen uspokojit potřeby vyšších a středních vrstev, ale posléze také „prokapat“²² i k těm nejchudším. Za druhé je ekonomický růst líčen jako nezbytný předpoklad pro odstranění chudoby (a to i v celosvětovém měřítku). Ve zprávě OSN Naše společná budoucnost (ke které se vrátím v pozdějších kapitolách) je navrhován rychlejší ekonomický růst jako jediné možné

¹⁹ Po propuknutí finanční krize se ukázalo, že mnoho tržních „inovací“ byly dobře promyšlené podvody. Ty spočívaly např. ve strategii, kdy byly chudým rodinám prodávány hypotéky, které byly navrženy tak, aby nemohly být splaceny. Následná operace spočívala v sázení na to, jak dlouho bude držitel hypotéky trvat, než ji přestane být schopen splácet. Vznikl finanční balíček spojující hypotéku s odhadem na neschopnost jejího splácení, který byl následně prodáván další instituci, až nakonec odpovědnost za vyplacení vkladů přebíral nějaký obří pojišťovací konglomerát. Pokud by taková společnost nemohla splatit výsledný dluh (což bylo téměř jisté), z nesnázi by ji zachránily peníze daňových poplatníků (jak se velmi často stávalo). [Graeber, 2012: 15-16]

²⁰ „Anyone who believes exponential growth can go on forever in a finite world is either a madman or an economist.“ [připisováno Bouldingovi v United States, 1973]

²¹ Jak ukázu později, tato posedlost růstem je asi nejzávažnějším důvodem, proč zastánci nerůstu ekonomický růst kritizují. [např. Latouche, 2012; Demaria a kol., 2013; Kallis, 2011] Více viz kapitola 5. *Nerůst*

²² Tzv. trickle-down effect, podle kterého bohatnutí horních vrstev společnosti posléze přinese prospěch také vrstvám spodním. Podle kritiků však v praxi nefunguje. [Jackson, 2009a: 5]

řešení situace světové chudiny. [Brundtlandová, 1991] A konečně za třetí představuje růst ekonomiky podle slibů politiků a ekonomů jedinou cestu pro odstranění ekologických problémů, kterým čelíme. Zjednodušeně řečeno, problémy způsobené růstem můžeme vyřešit jedině dalším růstem. [Keller, 1995] Připomíná to pacienta, kterému byly po negativní reakci na určitý lék zvýšeny dávky tohoto léku. A pacientem je v tomto případě celé lidstvo potažmo planeta Země.

Proklamované tržní řešení environmentálních problémů je problematické, jelikož ekonomická teorie vychází z chybného předpokladu, že dopad ekonomické aktivity člověka na životní prostředí je zanedbatelný v porovnání s regenerační schopností přírody. Mimoto, „*trh není schopen korigovat množství výroby v závislosti na schopnosti přírody absorbovat znečištění výrobou emitované.*“ [Keller, 1995: 24]

Pokud tedy ekonomický růst zmíněné problémy neřeší (naopak je jejich příčinou), proč ho jednoduše neopustíme? Odpověď spočívá v tom, že v současném tržním ekonomickém systému není alternativou neustálého ekonomického růstu stabilita, nýbrž naprostý kolaps. [Jackson, 2009a] V následujících odstavcích si ukážeme, proč tomu tak je.

Růstovou dynamiku kapitalistické společnosti pohánějí především dvě provázané síly. Na jedné straně je to motiv k dosažení zisku, který stimuluje výrobu novějších, lepších a levnějších produktů a služeb díky neustálému procesu inovací a „tvořivé destrukce“²³ a na straně druhé poptávka spotřebitelů poháněná komplexní sociální logikou.²⁴ [Jackson, 2009a]

V jádru je podstata konzumního kapitalismu překvapivě jednoduchá (viz schéma č. 1). Zjednodušeně řečeno firmy využívají práci (lidi) a kapitál (budovy a stroje) k vytváření zboží a služeb, které domácnosti potřebují a chtějí. Domácnosti (lidé) na druhé straně nabízejí firmám svou práci a kapitál (úspory) výměnou za příjem. Výnosy z prodeje zboží a služeb umožňují firmám vyplácet zaměstnancům plat. Část tohoto platu lidí využijí ke koupi dalšího zboží a služeb, zbylou část (přímo či nepřímo) investují zpět do firem. Toto je v kostce tzv. „ekonomický okruh“ (Circular flow of the economy). V tomto zjednodušeném modelu není zahrnut veřejný sektor (stát s jeho orgány a institucemi), zahraniční sektor (zahraniční firmy, domácnosti a vlády) a

²³ „Tvořivou destrukcí“ se chápe proces, kdy nové technologie a výrobky neustále překonávají a nahrazují ty staré [Schumpeter, 2008 in Jackson, 2009a]

²⁴ Nikoli však pouze touto logikou; hlubšímu rozboru spotřeby a konzumu se věnuji v kapitole 2.4.

finanční sektor, který zprostředkovává finanční toky v ekonomickém okruhu. [Jackson, 2009a]

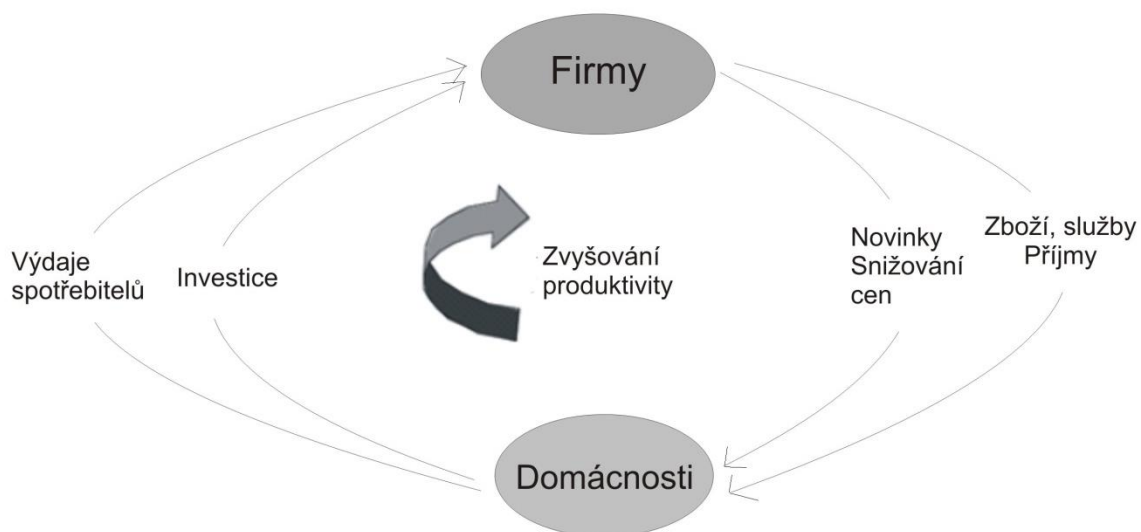

Schéma č. 1 - Zjednodušený model fungování ekonomiky. Tzv. ekonomický okruh.

[Zdroj: Jackson, 2009a: 91]

Za současného stavu není možné, aby se růst zastavil, naopak musí neustále expandovat, nemá-li se zhroutit. Bez expanze, jež pro firmy znamená „kontrolovat více peněz“, nemohou investovat, inovovat a rozšiřovat sortiment a ztrácejí oproti konkurenci, která tak činí. [Keller, 1995] To je podstata růstového imperativu v praxi: jakmile se začne odehrávat změna, nikdo nemá možnost ji nepřijmout. [Jackson, 2009]

Další možností, jak získat kontrolu nad větším množstvím peněz, je půjčka. Aby však firmy mohly splácet úroky, je třeba generovat zisk. Zároveň firmy potřebují zisk na platy svých zaměstnanců. Pokud dojde k poklesu zisku, firmy mají dvě možnosti: snížit platy nebo propustit část zaměstnanců. V obou případech dojde k poklesu kupní síly a to opět vede k poškození firem. [Keller, 1995] Mimo to, investice, které s sebou ekonomický růst přináší, bývají běžně spojovány s tvorbou nových pracovních míst, tedy poklesem nezaměstnanosti. Jelikož však firmy často investují do nových technologií méně náročných na lidskou práci, které mají firmám ušetřit náklady prostřednictvím úspory pracovní síly, mají investice často přesně opačný efekt. To je další důvod, proč se ekonomický růst nemůže zastavit, má-li se míra nezaměstnanosti udržet alespoň na stávající úrovni. [Douthwaite, 2000]

Pro vlády má nulový (žádný) růst stejně špatný efekt – jakmile zisky firem poklesnou, výše vybraných daní od firem poklesne také; firmy musejí (dočasně) propouštět, což znamená nižší daň z příjmu pro stát; druhotným projevem jsou například nižší příjmy z daně z přidané hodnoty, protože lidé s nižším příjmem a nezaměstnaní samozřejmě nakupují méně [Douthwaite, 2000: 29]

Kritikové samozřejmě mohou obvinít autory výše zmíněných zpráv o stavu světa z přílišného pesimismu s poukazem fakt, že hospodářský růst přinesl lidem v rozvinutých zemích mnoho dobrého, od zvýšení životní úrovně, přes lepší zdravotnictví, nižší dětskou úmrtnost, všeobecný přístup ke vzdělání a demokratizaci až po obrovský technologický rozvoj. Zdánlivý rozpor pozitivních a negativních trendů, který je často ještě podpořen vyhocenými a zkratkovitými mediálními sděleními (zejména v souvislosti se změnou klimatu), působí na běžného člověka matoucím dojmem a vyvolává skepsi vůči varovným vědeckým zjištěním. Navzdory běžnému přesvědčení však mohou být oba soubory dat věrohodné a nerozporné a lze je vysvětlit pomocí konceptu „přestřelení“. Dočasné překročení nosné kapacity naší planety sice umožnilo zlepšení našich životů v mnoha aspektech, současně však narušuje přírodní kapitál, čímž naše životy (a životní prostředí) naopak ohrožuje.²⁵ [Hawken a kol., 2003] Skeptikové, kteří používají data o zlepšující se životní úrovni jako protiargument vůči varovným zprávám o stavu světa, se tak dopouštějí omylu (případně záměrné manipulace), protože nepřipouštějí, že současného životního standardu mohlo být dosaženo pouze díky vytvoření „ekologického dluhu“ do budoucna.

Navzdory nezpochybnitelným přínosům nás ekonomickým růst přivedl do bodu, kdy lidstvo svou činností velmi výrazně ohrožuje svou šanci na kvalitní život do budoucna. Tím se dostáváme ke zdánlivě neřešitelnému dilematu - *růst není udržitelný* (alespoň ve své současné podobě) a *nerůst*²⁶ *není stabilní* (alespoň za současných podmínek). [Jackson, 2009: 65]

Nabízí se proto zásadní otázka, jež se stále častěji objevuje v debatách o udržitelnosti, a to, zda (a za jakých podmínek) je myslitelné, že by ekonomika a společnost existovaly bez ekonomického růstu.

²⁵ řečeno metaforicky: „to, že auto, které má málo benzínu, je schopno akcelerace, ještě nedokazuje, že má plnou nádrž.“ [Hawken a kol., 2003: 362]

²⁶ Na tomto místě je nerůst chápán spíše jako absence růstu, nikoli jako mnohvrstevnatý koncept popisovaný v 5. kapitole

2.6. Hrubý domácí produkt a jeho kritika

Hrubý domácí produkt²⁷ (HDP) se po 2. světové válce stal široce užívaným indikátorem „ekonomické aktivity“ jednotlivých států či regionů. Z pohledu současné mainstreamové ekonomie je růst HDP ekvivalentem rostoucího pokroku, bohatství a prosperity. Tímto prizmatem ho vnímají politikové i široká veřejnost. Současně má tento indikátor i psychologický efekt, jelikož je zdrojem naděje. Pokud hrubý domácí produkt roste, sílí i naděje lidí ve „světlejší zítřky“²⁸ (že je tato naděje často neopodstatněná je jiná věc).

Existuje rozsáhlá literatura poukazující na to, že hrubý domácí produkt trpí několika závažnými nedostatky, například neschopností obsáhnout netržní služby (jako je dobrovolnická práce či práce v domácnosti) a tržní externality²⁹ (například znečištění ovzduší). [Keller, 1995] Jako největší paradox se často uvádí, že z hlediska HDP je hodnocena „pozitivně“ například likvidace ropných havárií či dopravních nehod, protože vytváří přírůstek hrubého domácího produktu. Z tohoto důvodu nám HDP říká jen velmi málo o tom, zda roste také blahobyt populace daného státu.³⁰ [Douthwaite,2000]

Proto se objevilo několik dalších indikátorů, které se snaží zohlednit kromě výkonu hospodářství i další proměnné. Takovými indikátory jsou například Index šťastné planety (Happy Planet Index, HPI), Index lidského rozvoje (Human Development Index, HDI) či Hrubé národní štěstí (Gross National Happiness, GNH). [Nováček, 2011: kap. 4.8]

2.7. Konzumní společnost

„Svoboda utrácení peněz za co chceme se pro mnoho z nás stala tou nejzákladnější svobodou ze všech.“ [Douthwaite, 2000: 302]

V předchozí kapitole jsem se snažil shrnout důvody, proč jsou firmy, pokud chtějí uspět, nuceny neustále inovovat a expandovat, jinak řečeno, proč je pro ně

²⁷ Podle Českého statistického úřadu je HDP definován jako „peněžní vyjádření celkové hodnoty statků a služeb nově vytvořených v daném období na určitém území“ [Web 1]

²⁸ Podle mého názoru se částečně jedná o mediální zkratku „růst HDP = více pracovních míst a zvýšení platů = zvýšení životní úrovně“.

²⁹ Část dopadů činnosti, které nese někdo jiný než původce.

³⁰ Více viz tzv. Easterlinův paradox v následující kapitole.

v současném systému prakticky nemožné nepodílet se na růstové ekonomice. V této kapitole se více zaměřím na spotřebitele a jejich participaci na ekonomickém růstu.

Položme si otázku, jak je možné, že i ve společnostech, kde jsou materiální potřeby většiny lidí naplněny, není jejich touha po materiální spotřebě nijak umenšena. Možná odpověď spočívá v tom, že materiální věci jsou prodchnuty sociálním a psychologickým smyslem a plní tak funkci jakéhosi symbolu. [Jackson, 2009] Symbolickou roli materiálních statků nacházejí antropologové snad v každé jednotlivé společnosti; mezi nimi i francouzský sociolog a antropolog Marcel Mauss, který ve známé Eseji o daru, popisuje roli materiálních věcí v rozličných „archaických“ kulturách. Ve společnostech, o nichž hovoří³¹, mají určité věci jistý připsaný význam, který přesahuje jejich „ekonomickou“ hodnotu, ať už je to význam mýtický, náboženský, magický nebo sociální. [Mauss, 1924, česky 1999] Připisování zvláštní hodnoty a významu věcem je však obzvláště patrné v naší konzumní společnosti. Zbožňujeme zboží. Toto zboží či věci jsou *jazykem*, kterým komunikujeme se svým okolím, a to nejen o našem statusu, ale rovněž o naší identitě, příslušnosti k určité skupině ve společnosti, ale také pomocí něj (prostřednictvím darování a přijímání) vyjadřujeme své vzájemné city. [Jackson, 2009] Konzumní artefakty tak představují tzv. cathexis neboli naše „rozšířené já“. [Belk, 1988 in Jackson, 2009]

Jean Baudrillard [1998] v této souvislosti hovoří o spotřebě *znaků*. Nespotřebováváme věci jako takové, nýbrž *znaky*, které potvrzují sociální status konzumenta. Podle Baudrillarda je spotřeba „generalizovaným kódem diferenčních hodnot“ [Baudrillard, 1998: 94], a proto už z podstaty jde za hranici udržování existence, je plýtvavá a ostentativní. Znaký jsou ovšem manipulovány výrobcí (především prostřednictvím reklamy), a lidské potřeby tak nepředstavují vztah jednotlivce k předmětu, nýbrž jsou prvkem systému, ovládaného výrobou – spotřeba je pak v podstatě funkcí výroby. V takové situaci tedy neexistuje pevná definice potřeb, jelikož potřeby se svým diferenčním významem neustále posouvají. [Baudrillard, 1998]

Tuto povahu dnešní konzumní společnosti velmi posiluje všudypřítomná *reklama*, jejíž úlohou je činit lidi nespokojenými, čímž významně napomáhá k vytváření jejich potřeb.³² Nesmí jednoduše připustit, abychom si mysleli, že všechno co potřebujeme, už máme. „*Tvůrcové reklam apelují na tzv. neofilii, zálibu v novém. Mají*

³¹ např. Maorové, Trobriandané či Melanésané [Mauss, 1999]

³² Podle Serge Latouche jsou pro stimulaci konzumní společnosti potřeba tři hlavní „ingredience“: kromě reklamy, která vytváří touhu po spotřebě, jsou to „*úvěry, které k ní poskytují prostředky; a zrychlené a naplánované zastarávání výrobků, které obnovuje jejich potřebu.*“ [Latouche, 2012: 23]

s námi snadné pořízení, protože v nás oslovují pravěkého tvora, který čelil dnům neúspěšného lovu přejídáním. Oslovují hluboké vrstvy našeho vědomí, evolučně starý akviziční pud lovce a sběrače.“ [Librová, 2003: 25]

Horentní sumy vynakládané každoročně na reklamu výrazně nabourávají představu, že lidé konzumují (jen) to, co opravdu chtějí a potřebují. Spotřebitelé se vlastně chovají podobně jako firmy v tržní ekonomice. Zatímco firmy se snaží investovat do inovací, aby obstály v konkurenci ostatních firem, spotřebitelé jsou nuceni nakupovat neustále nové a nové zboží, aby obstáli v „konkurenci“ ostatních spotřebitelů tj. udrželi si svůj sociální status.

Tento „konkurenční boj“ spotřebitelů popisuje americký ekonom a sociolog Thorstein Veblen ve své klasické studii *Teorie zahálčivé třídy* vydané před více než sto lety, dnes však neméně aktuální. [Veblen, 1898, česky 1999] Veblen popisuje dvě metody demonstrace bohatství a našeho společenského statusu – *okázalou spotřebu a okázalou zahálku*. V obou případech se jedná o plýtvání; v případě zahálky časem a námahou, v případě spotřeby materiálními statky. V raných fázích společenského vývoje jsou podle Veblena okázalá zahálka i spotřeba stejně efektivní, s postupem diferenciací společnosti spotřeba převládne. „*Motivem [ke spotřebě] je zde rivalita – závistné srovnávání, které nás pohání ke snaze předstihnout ty, mezi které jsme zvyklí se počítat.*“ [Veblen, 1999: 84] Touha po spotřebě tedy nevyplývá tolik z existence potřeby jako spíše z touhy po potvrzení našeho statusu, čehož se snažíme dosáhnout tím, že napodobujeme vzory, jež stojí ve společenské hierarchii právě jeden stupeň nad námi. [Veblen, 1999] To nás přivádí zpět ke kapitole 2.2.2 *Sociální krize*, kde jsem se zmiňoval o negativních dopadech společností s nesouměřitelným sociálním postavením jejich členů. Větší motivace ke konzumu je jedním z dalších negativních aspektů společností s propastnými rozdíly mezi různými „sociálními světy“.

Dalším důvodem ke stále většímu konzumu je fakt, že v důsledku ekonomického růstu mizí přirozené způsoby, jak mohou lidé své potřeby uspokojovat, a proto jsou nuceni tak činit nepřirozenými a umělými způsoby. Statky, které byly kdysi dostupné zdarma a v hojném množství (jako například prostor a čas, čistá voda a vzduch, zeleň či klid), se stávají luxusem dostupným pouze privilegovaným, zatímco se masově vyrábějí umělé náhražky. [Baudrillard, 1998] Potřeby vyvolané ekonomickým růstem lze rozdělit do několika druhů: Za prvé jsou to *potřeby kompenzující minulé ztráty*, kam patří například bazény a koupaliště vznikající v důsledku přílišného znečištění řek, ve kterých se již nedá koupat, případně protihluková okna chránící před hlukem houstnoucí

dopravy. Do druhé kategorie patří *potřeby*, které jsou *vyvolány nutností napravit napáchané škody*, například různá čistící zařízení, lapače plynů či potřeba rekultivace krajiny. A konečně za třetí jsou to *potřeby vyvolané minulým rozvojem*. Sem patří například vytváření nových pracovních míst pro ty, kteří ztratili zaměstnání v důsledku automatizace. [Hoogendijk, 1991: 56 in Latouche, 2012: 60]

Ve vztahu ke konzumu není od věci zmínit dva pojmy, *luxus* a *skromnost*. Librová definuje luxus široce jako „*způsob existence, který duchovní a estetickou dimenzí přesahuje fyzickou reprodukci*“ [Librová, 2003: 58] Je však třeba si uvědomit, že může být vytvářen pouze díky hmotným, energetickým a časovým rezervám, které mají jeho nositelé k dispozici. Librová tvrdí, že se dnes „*hlavním zdrojem našeho luxusu (a konzumu) stalo, vedle málo placené práce dělníků a zemědělců, masivní využívání energetických zdrojů, nerovné postavení rozvojových zemí a do krajnosti vystupňované vykořisťování přírody, opírající se o poznání vědy*“ [Librová, 2003: 58]

Luxus, pokud je *ekologický*, však může mít i velmi pozitivní konotace. „*Ekologický luxus je ekologicky příznivé chování, které uvědoměle zmenšuje ekologickou stopu, v různé míře je schopno sebeomezení a vztahuje se k nemateriálním, kulturou oceňovaným hodnotám. Ekologický luxus označuje spíše prvky či segmenty chování, než celý životní způsob.*“ [Librová, 2003: 61] Ekologický luxus závisí na zdrojích dodávaných zevnitř (příkladem může být samozásobitelství, vlastní zpracování surovin, svépomoc atd.) a může mít podobu sebeomezení - ne-mít, ne-kupovat, ne-cestovat. [Librová, 2003] Hans Magnus Enzensberger [1997 in Librová, 2003: 54] uvádí šest nově se vynořivších luxusních statků. Jsou to elementární předpoklady života: čas, pozornost, prostor, klid, příroda, bezpečnost.

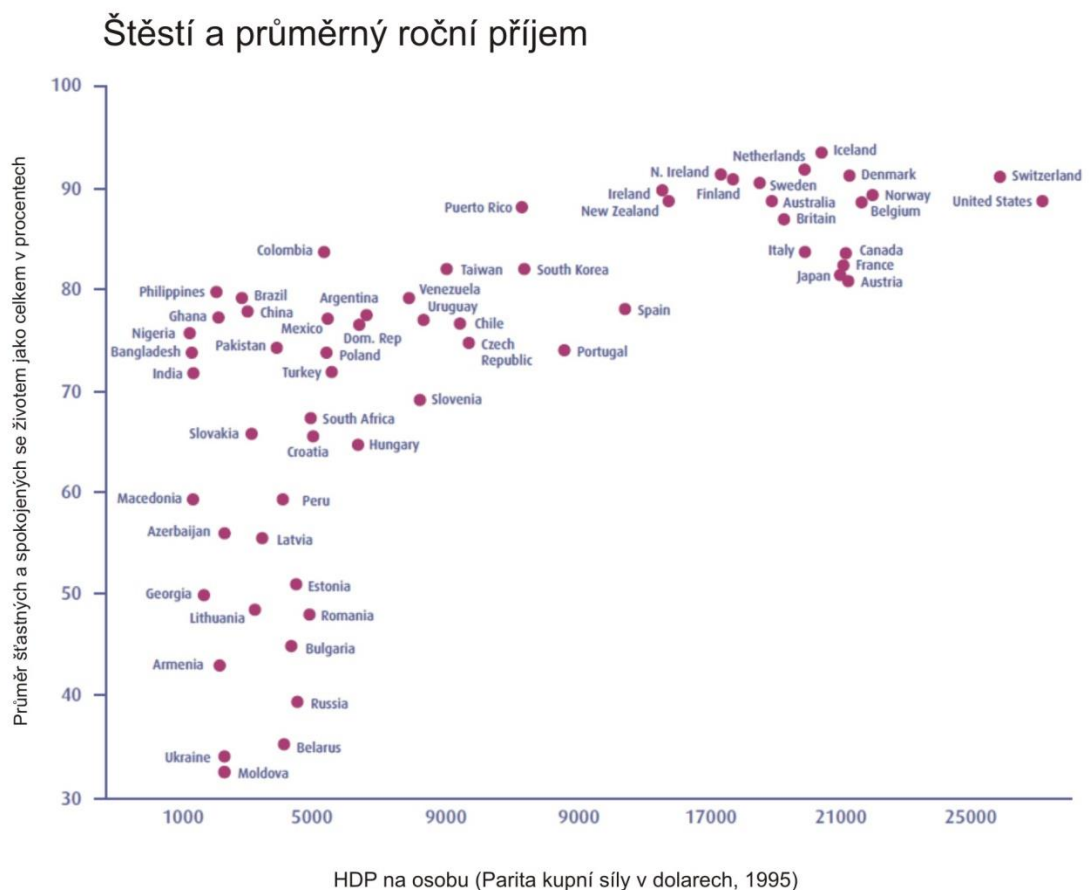
Jakýmsi protipólem konzumního způsobu života může být *skromnost*, o které Librová [2003] hovoří jako o stavu, kdy existuje možnost mít více, ale člověk se jí vědomě vzdá. V environmentálním kontextu Librová přidává adjektivum „dobrovolná“³³, což je taková skromnost, která „není cílená, má druhotnou povahu; nezamyšleně vyplývá z orientace člověka k jiným než spotřebním hodnotám.“³⁴ [Librová, 2003: 28]

³³ S plným vědomím, že se jedná o pleonasmus (každá skromnost je z principu dobrovolná); tímto spojením se chce vyhnout podezření, že by snad dobrovolná skromnost mířila k omezení lidské svobody. [Librová, 2003]

³⁴ Od ní lze odlišit *záměrnou skromnost*, o které lze hovořit v případech, kdy lidé mění své vzorce a objem spotřeby s ohledem na stav a vývoj přírody. [Librová, 2003]

2.8. Činí nás růst šťastnějšími?

Jackson [2009] vysvětluje na příkladu tzv. Easterlinova paradoxu [Easterlin, 1974], jak je možné, že v nejrozvinutějších ekonomikách se subjektivní duševní pohoda (anglicky well-being) téměř nemění a někde dokonce poklesla, navzdory tomu, že hrubý domácí produkt několikanásobně vzrostl.³⁵ Naproti tomu v zemích s velmi nízkým příjmem znamená i malé zvýšení platu prudký vzrůst životní spokojenosti. Jak můžeme vidět v grafu č. 2, zhruba 15 tisíc dolarů na hlavu tvoří hranici, nad kterou i velké zvýšení HDP nepřinese téměř žádný nárůst životní spokojenosti. Řečeno jazykem ekonomie, mezní užitek (zde vyjádřený jako životní spokojenost) s vyššími příjmy rychle klesá. [Jackson, 2009]

Graf č. 2 - Easterlinův paradox

[Zdroj: Jackson, 2009b: 33]

³⁵ Například v USA vzrostl od roku 1950 reálný příjem třikrát, avšak procento lidí, kteří sami sebe označují za „velmi šťastné“ téměř nevzrostlo, od poloviny 70. let dokonce pokleslo. Ve Velké Británii poklesl počet „velmi šťastných“ jedinců z 52 procent v roce 1957 na 36 procent dnes, přestože se reálný příjem více než zdvojnásobil. [Web 2]

Dalším předpokladem, který Jackson podrobuje analýze, je tvrzení, že naděje na dožití, zdraví či možnost vzdělání, jsou ze své podstaty závislé na zvyšování příjmů. Využívá k tomu data shromážděná za několik desetiletí UNDP³⁶. Při srovnání naděje na dožití, počet úmrtí při narození a participace ve vzdělávání s růstem HDP na hlavu, dostáváme velmi podobný graf jako v případě srovnání osobně pocíťovaného štěstí vs. HDP na hlavu zmíněného výše. V zemích s velmi nízkými průměrnými příjmy se při zvýšení příjmů situace nejprve prudce zlepšuje (zvyšuje se participace ve vzdělávání a naděje na dožití, naopak klesá počet úmrtí při narození), s dalším zvyšováním příjmů však dochází k dalšímu zlepšení jen nepatrně nebo vůbec. [Jackson, 2009]

³⁶ United Nations Development Programme (Rozvojový program OSN)

3. Kritika vývoje po 2. světové válce

V předchozích kapitolách jsem se snažil popsat negativní jevy spojené s ekonomickým růstem, jehož tempo (zejména ve druhé polovině 20. století) je historicky naprosto bezprecedentní. Skutečnost, že (zejména kvantitativní) růst koliduje s potřebou ochrany přírody a je tudíž potřeba změnit nastavený kurz, si postupně začali uvědomovat někteří vědci, politici i ekonomové, a posléze byla tato skutečnost akcentována i světovým společenstvím v podobě všeobecného přijetí konceptu **udržitelného rozvoje**. Jako reakce na všeobecně přijímanou mainstreamovou ekonomii, se rovněž objevilo několik alternativních ekonomických proudů, které upozorňují na nemožnost nekonečného růstu na naší konečné planetě. Nejčerstvější příspěvek do diskuse o tom, zda je možné, aby ekonomický růst pokračoval, aniž by zároveň ohrožovat životodárné systémy Země, vzešel počátkem 21. století z původně sociálního hnutí a později akademického konceptu, pro který se vžil název (udržitelný) **nerůst**. Nejprve se zaměřuji na některé alternativní ekonomické teorie, udržitelnému rozvoji ve věnuji v kapitole 3.2 a 4, nerůstu v kapitole 5.

3.1. Alternativní ekonomické teorie

3.1.1. Kovbojská ekonomika a ekonomika vesmírné lodi

Ekonom původem z Velké Británie **Kenneth Boulding** postavil do protikladu „*kovbojskou ekonomiku*“, která je charakteristická vykořisťovatelským přístupem a plněním přírodních zdrojů a mohla fungovat, dokud bylo možné se dále rozpínat a „*ekonomiku vesmírné lodi*“, v níž planeta země tvoří omezený systém, ze kterého z principu není možné donekonečna čerpat zdroje a vypouštět do něj polutanty. Tyto metafory velmi dobře vystihují kvalitativní proměnu podmínek, již jsme prodělali během antropocénu. Už není kam se dále rozpínat, disponujeme jen omezeným množstvím zdrojů a odpady nám zůstanou „na palubě“ naší vesmírné lodi. S novým typem ekonomiky se také mění pohled na maximalizaci výroby a spotřeby, která už není vnímána pozitivně. [Boulding, 1966]

3.1.2. Environmentální ekonomie vs. ekologická ekonomie

Environmentální ekonomie se vyčlenila jako jedna z disciplín současné neoliberalní ekonomie středního proudu a využívá její standardní metody, modely a předpoklady.

Naproti tomu **ekologická ekonomie** považuje východiska environmentální ekonomie za příliš úzce vymezená a soudí, že ekonomické procesy je nutno vidět v širší perspektivě. Za stejně relevantní jako ekonomické principy považuje i poznatky z přírodních věd, zejména biologie a fyziky (termodynamiky). [Daly, Farley, 2004] Ekologičtí ekonomové si představují Zemi jako loď (nikoli vesmírnou) a materiální produkci ekonomiky jako náklad. Způsobilost k plavbě je dána zdravím ekosystémů, dostatkem statků a služeb, které poskytují, a designem lodi. Jelikož podle ekologických ekonomů plujeme v neznámých vodách a nikdo není s to přesně určit budoucí vítr, nevíme přesně, jak těžký náklad je ještě bezpečný. [Daly, Farley, 2004: 4]

Za zakladatele a inspirátory ekologické ekonomie jsou považováni především již zmíněný Kenneth Boulding, rumunský matematik a ekonom Nicholas Georgescu-Roegen³⁷ a jeho žák, dnes asi nejvýznamnější ekologický ekonom Herman Daly. Georgescu-Roegen je známý především svou snahou aplikovat druhý termodynamický zákon na ekonomii. „*Velmi zjednodušeně řečeno, podle Georgescu-Roegena i Dalyho je tok nejen energie, ale i hmoty skrze ekonomiku vždy jednosměrný: zpracováním přírodních zdrojů na výrobky vzniká nakonec odpad, jehož entropie – tj. míra neuspořádanosti – je vždy větší než entropie původního zdroje. Ekonomický proces výroby tak trvale znehodnocuje naše prostředí. A s ekonomickým růstem se tento problém prohlubuje*“ [Johanisová, 2014: 79] Platí to zejména o neobnovitelných zdrojích, které nelze recyklovat buď vůbec, nebo jen velmi omezeně.

3.1.3. Ekonomika ustáleného stavu Hermana Dalyho

Myšlenku stacionárního (či ustáleného) stavu ekonomiky můžeme nalézt již u známého filozofa a ekonoma 19. století Johna Stuarta Milla. Stejně jako jeho kolegové a předchůdci (Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus) se i on domníval, že ekonomický růst ve smyslu meziročního růstu výroby a spotřeby musí jednou skončit. Na rozdíl od nich však neviděl konec ekonomického růstu nutně jako hrozbu, ale

³⁷ Nicholas Georgescu-Roegen je rovněž jedním z inspirátorů nerůstu, zmíním se o něm proto znovu v příslušné kapitole.

naopak jako příležitost využít získaný dostatek volného času ke „*kultivaci jemnější stránky života*“. [Johanisová, 2014: 29] Jako podmínky pro dosažení tohoto žádoucího stavu Mill navrhoval dobrovolné omezené růstu populace, lepší distribuci, která by snížila propast mezi bohatými a chudými a také zdanění spekulativních zisků a zisků z vlastnictví přírodních zdrojů. [Johanisová, 2014: 29]

Myšlenku *ekonomiky ustáleného stavu* rozpracoval již zmíněný Herman Daly, podle kterého je „*stěžejní zachovat konstantní velikost majetku i počet lidí³⁸ na úrovni, která bude dostatečná pro dlouhý a kvalitní život. Průtok materiálu a energie, pomocí kterého je objem ekonomiky udržován by měl být spíše nižší a vždy v rámci regenerativní a absorpční kapacity ekosystémů.*“ [Daly, Farley, 2004: 55] V ekonomice ustáleného stavu již není pokrok chápán jako *zvětšování*, nýbrž jako *zlepšování*.

3.2. Na cestě k udržitelnému rozvoji

První pokusy o udržitelnost můžeme objevit již v daleké minulosti. Příkladem ze zemědělství může být *divoká travoplní soustava* (střídání polí osetých obilím a travních porostů) u starých Slovanů, [Rynda, osobní sdělení] z lesnictví známe *princip trvalého výnosu*, který formuloval Hartig v roce 1808 slovy: „výše těžby dřeva musí být v lesním hospodářství regulována tak, aby na příští generace zůstal aspoň takový podíl, jaký si přisvojují generace současné“ [Hartig 1808 in Mileska, Vacek, 2012] V 18. a 19. století se udržitelností zabývali například Thomas Robert Malthus či William Stanley Jevons. Malthus upozorňoval na nebezpečí přelidnění, Jevons pak na možný nedostatek energie (konkrétně z uhlí). [Moldan, 2009] Celospolečenská diskuse o problémech životního prostředí a neudržitelnosti civilizačního vývoje se však více rozvinula teprve v 60. letech 20. století, mimo jiné také díky knize americké biologky a spisovatelky Rachel Carsonové *Silent Spring* (do českého jazyka se překládá jako *Mlčící či Tiché jaro*, poprvé publikovaná v roce 1962), v níž autorka sugestivně líčí vizi katastrofy, která by nás mohla potkat při neuváženém využívání DDT a jiných jedovatých látek. Kniha měla rovněž velký vliv na vznik environmentálního hnutí.³⁹ [Moldan, 2009]

³⁸ anglicky: maintain constant stocks of wealth and people

³⁹ Není bez zajímavosti, že o šest měsíců dříve než *Silent Spring* vyšla kniha amerického anarchisty a sociálního ekologa Murraye Bookchina *Our Synthetic Environment* [Bookchin, 1962], která rovněž varuje před nebezpečím využívání pesticidů. Zajímavý je na tomto autorovi fakt, že na rozdíl od jiných autorů vidí jako příčinu poškozování životního prostředí nikoli bohatství, ale nedostatek, chudobu a bídu [Rynda, osobní sdělení]

Zásadním mezníkem v chápání neudržitelnosti nastoupeného vývoje byl rok 1972, kdy vyšla zpráva Římského klubu Meze růstu [Meadows a kol., 1972]⁴⁰, na které se podílela skupina vědců z Massachusettského technologického institutu. Zpráva, která využila jeden z prvních velkých počítačových modelů vůbec, došla k závěru, že pokud budou současné trendy (růst populace, produkce potravin, využívání zdrojů a znečištění) pokračovat, nosná kapacita naší planety bude překročena do sta let. Zpráva rovněž varuje před nebezpečím exponenciálního růstu, který podle autorů není trvale možný a dříve či později povede ke katastrofě způsobené buď vyčerpáním některého z kritických přírodních zdrojů, nebo nadměrným znečištěním. Podle autorů k jejímu odvrácení nepomohou žádná dílčí opatření, naopak je potřeba omezit samotný hospodářský růst. [Meadows a kol., 1972; Moldan, 2009] V aktualizovaném vydání po třiceti letech autoři přiznávají, že jsou mnohem pesimističtější ohledně budoucnosti našeho světa, než v roce 1972. Lidstvo podle nich vyplývalo 30 let bezvýslednými debatami o odpovědi na globální ekologickou krizi a již nemáme dalších 30 let na to, abychom váhali. [Meadows a kol., 2005]

Rok 1972 je významný také proto, že se uskutečnila první světová konference o životním prostředí ve švédském Stockholmu. Mezinárodní společenství na této konferenci upozornilo na skutečnost, že lidstvo svou činností vážně ohrožuje jedinou planetu, kterou máme (heslem bylo „Pouze jedna Země“) a uznalo naléhavost ochrany životního prostředí. Byla přijata deklarace, která se stala východiskem pro formulování základních principů ochrany v mezinárodním i národním měřítku a navržen vznik Programu OSN pro životní prostředí (UNEP – United Nations Environmental Programme). Na konferenci byl rovněž diskutován konflikt mezi hospodářským rozvojem a potřebou chránit životní prostředí, ovšem bez jednoznačného výsledku.

Tento rozpor se pokusila vyřešit Organizace spojených národů, která v roce 1983 za tímto účelem ustavila Světovou komisi pro životní prostředí a rozvoj (World Commission on Environment and Development, WCED). V roce 1987 [česky Brundtlandová, 1991] vydala komise pod vedením norské ministerské předsedkyně Gro Harlem Brundtlandové zprávu nazvanou *Naše společná budoucnost*.⁴¹ Výsledek zprávy byl následující: „*Ekonomický rozvoj se v žádném případě nesmí zastavit, naděje je*

⁴⁰ O 20 let později (1992) vyšlo pokračování *Mezi růstu* nazvané *Překročení mezí*, v roce 2004 pak vyšlo třetí pokračování s podtitulem *The 30-Year Update*.

⁴¹ Znamou definici uvádím v kapitole 4., která se udržitelným rozvojem zabývá podrobněji

naopak v jeho urychlení. Je však třeba proměnit jeho podobu: rozvoj se musí stát trvale udržitelným.“ [Moldan, 2009: 94]

K podstatnému rozpracování principů udržitelného rozvoje došlo v rozsáhlém akčním plánu nazvaném Agenda 21 [1992, česky Agenda 21, 1998]⁴², jež byl výstupem z tzv. Summitu Země, tedy konference OSN o životním prostředí a rozvoji, která se odehrála roku 1992 v Brazílském Rio de Janeiru. Konference konstatovala, že pokud máme dospět k trvalé udržitelnosti, je třeba sladit ekonomický vývoj s ekologickými principy. *„Hospodářský růst a rozvoj musí dále pokračovat, nesmí však znamenat kvantitativní růst výroby a spotřeby, nýbrž kvalitativní rozvoj, který povede ke zvýšení lidského blahobytu, aniž bude ničit základnu přírodních zdrojů, dále zhoršovat kvalitu prostředí a redukovat bohatství přírody. Zároveň by měl být sociálně spravedlivý a dbát na potřeby rozvojových států.*“ [Moldan, 2009: 94]

Sociální rozměr udržitelného rozvoje podtrhl tzv. Sociální summit konaný roku 1995 v Kodani, kterému vděčíme za to, že byly postupně definovány známé *tři pilíře udržitelného rozvoje*: sociální, ekonomický a environmentální. [Moldan, 2009]

K dosavadnímu „završení“ konceptu udržitelného rozvoje došlo na „Světovém Summitu o udržitelném rozvoji“ v Johannesburgu v roce 2002. Summit přijal rozsáhlý Johannesburgský implementační plán, k němuž se přihlásily všechny mezinárodní i mezivládní organizace, které se na summitu podílely. [Moldan, 2009] Výsledky poslední světové konference o udržitelném rozvoji „Rio + 20“ v roce 2012, ač se konference zaměřila právě na ekonomický pilíř (tzv. „Zelená ekonomika“, Green Economy [UN, 2012: 10-14]), jsou pro střety zájmů jednotlivých států a jejich nedohodu spíše rozpačité.

⁴² Pro anglickou online verzi viz [Web 10]

4. Udržitelný rozvoj

V úvodu kapitoly je vhodné si vyjasnit překlad pojmu sustainable development. Anglický výraz sustainable se původně překládal jako „setrvalý“, dnes jako „udržitelný“ nebo „trvale udržitelný“. Posledně zmíněný překlad je však podle Nováčka [2011] protimluv, jelikož striktně vzato není „trvale“ udržitelná ani naše Země nebo Slunce. Podle Ryndy [osobní sdělení] se však onou trvalostí nemíní udržitelnost v geologickém čase, nýbrž v měřítku lidského života; jde tedy o udržitelnost pro budoucí generace - a v řetězci mezigenerační odpovědnosti o jakousi trvalost sériovou. Možné je obojí, protože obě verze překladu jsou součástí českého právního řádu (trvale udržitelný rozvoj např. ve střečovém zákonu č. 17/1992 Sb., O životním prostředí). V poslední době je mnohem častěji užívána kratší podoba, proto jsem se rozhodl užívat ji i v této práci. (Trvale) udržitelný rozvoj by podle Ryndy [1997] neměl být zaměňován za trvale udržitelný život: *„Cílem není jen pouhé přežití, udržení existence lidského druhu jako takové, ale důkaz, že je možné lidský důmysl, poznání, prožívání a jejich realizaci dále rozvíjet současně s respektováním a rozvojem tradičních humanistických hodnot, lidských práv a svobod, k nimž by však zcela samozřejmě měla náležet i "práva přírody" a lidská úcta k ní a k životu ve všech jeho formách.“* [Rynda, 1997: 11]

Poprvé⁴³ se sousloví „(trvale) udržitelný rozvoj“ (v původní anglické verzi sustainable development) objevuje ve zprávě Světové komise pro životní prostředí a rozvoj jakožto *„systematicky užívaný pojem pro komplexní soubor strategií řešících základní problémy lidského společenství v planetárním až po lokální měřítko s podmínkou uchování přijatelného životního prostředí a přírody jako takové.“* [Rynda, 1997: 8]

Vzhledem k velkému množství neustále se vyvíjejících strategií, které v sobě pojem udržitelného rozvoje zahrnuje, jej není snadné obsáhnout jedinou definicí⁴⁴. Různých definičních přiblížení udržitelného rozvoje existuje pravděpodobně několik stovek. Cílem této práce však nemá být podrobný rozbor udržitelného rozvoje, proto zmíním jen několik málo definic, které považuji za významné.

Nelze samozřejmě pominout nejznámější definici Světové komise pro životní prostředí a rozvoj (nazývanou také definice Brundtlandové) [Brundtlandová, 1991: 47]:

⁴³ poprvé vůbec užito snad Lesterem R. Brownem v některé z přípravných studií k pozdějším "zprávám o stavu světa" v roce 1981 [Rynda, 1997: 8]

⁴⁴ Což vše lze pod pojem udržitelného rozvoje zahrnout lze vidět v příloze číslo 1.

„ Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby. Tato definice zahrnuje dva klíčové pojmy:

1. pojem „potřeb“, rozumí se zejména potřeb lidské společnosti, potřeb světové chudiny, které by měly mít nejvyšší prioritu;
2. pojem omezených možností působit na schopnost prostředí uspokojovat současné i budoucí potřeby, zejména možností daných stavem vědy, techniky a sociální organizace.“

Jelikož se jen málokdy citují ony dva klíčové pojmy, bývá pojem *odpovědnosti* v této definici často zužován pouze na odpovědnost *mezigenerační* (diachronní), tedy odpovědnost **v čase**. V definici se však vyskytuje také odpovědnost vůči přítomnosti (synchronní), tedy odpovědnost **v prostoru**. Tu stručně formuluje zásada č. 7 Deklarace konference o životním prostředí a rozvoji v Riu de Janeiro, která uvádí, že „*vzhledem k odlišné míře, jíž státy přispívají ke globálnímu zhoršování stavu životního prostředí, mají tyto státy společnou, ale diferencovanou zodpovědnost...*“ [Rio Declaration on Environment and Development, 1992: nestránkováno]

Uvedme alespoň dvě definice z česko-slovenského prostředí. Bývalý československý federální ministr životního prostředí Josef Vavroušek definoval udržitelný rozvoj následovně: „*Udržitelný rozvoj, resp. udržitelný způsob života, usiluje o ideály humanismu a harmonie vztahů mezi člověkem a přírodou. Je to způsob života, který hledá rovnováhu mezi svobodami a právy každého jedince a jeho odpovědností vůči jiným lidem a přírodě jako celku, a to včetně odpovědnosti vůči budoucím generacím.*“ [Nováček, 2011: 217]

Podle sociálního ekologa Ivana Ryndy se udržitelným rozvojem chápe „(...) *komplexní soubor strategií, které umožňují pomocí ekonomických prostředků a technologií uspokojovat lidské potřeby, materiální, kulturní i duchovní, při plném respektování environmentálních limitů; aby to bylo v globálním měřítku současného světa možné, je nutné redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich sociálně-politické instituce a procesy.*“ [Rynda, 1997]

Nováček [2011: 219-220] shrnuje základní myšlenky obsažené v definicích a principech udržitelného rozvoje do **čtyř základních zobecňujících požadavků**:

1. *Požadavek, aby všichni lidé na Zemi mohli uspokojovat své (alespoň základní) potřeby.* Otázkou však je, jak je vymežit. Pro prosté přežití potřebujeme jídlo,

vodu, ošacení a přístřeší. Problém spočívá v tom, že lidé v zemích globálního Jihu nemají často uspokojeny ani tyto základní potřeby, zatímco lidé na globálním Severu žijí v materiálním nadbytku a přesto se jejich potřeby (či lépe řečeno tužby) zdají být nekonečné. Podle Nováčka je požadavek na uspokojení lidských potřeb nespelnitelný a dokonce nedefinovatelný, a proto by základním požadavkem udržitelného rozvoje mělo být *respektování únosné kapacity ekosystémů*.⁴⁵

2. Požadavek práv budoucích generací uspokojovat spoje potřeby. Herman Daly [1989] přišel se třemi principy, jak dlouhodobě udržitelně využívat přírodní zdroje a ekosystémy Země:
 - a) Míra užívání obnovitelných zdrojů (les, rybí populace,...) nepřekročí míru jejich regenerace.
 - b) Míra užívání neobnovitelných přírodních zdrojů (např. fosilní paliva) nepřekročí míru, jakou budou rozvíjeny substituující obnovitelné zdroje.
 - c) Míra emisí škodlivin do životního prostředí nedosáhne hranice asimilačních schopností prostředí (a nepřesáhne tedy únosnou kapacitu ekosystémů).
3. Požadavek respektování práv ostatních živých bytostí. Přestože udržitelný rozvoj je antropocentrickým konceptem, v některých definicích (např. Josefa Vavrouška) lze nalézt důraz na harmonii vztahů mezi člověkem a přírodou.
4. Požadavek učení se z budoucnosti. Tento požadavek vychází z myšlenky tzv. anticipačního učení, tedy učení založeného na předvídání možných důsledků našich současných aktivit, které je cestou k naplňování klíčového principu udržitelného rozvoje, principu předběžné opatrnosti.

Podobně Douthwaite [2000: 322] hovoří o třech klíčových principech udržitelnosti, které doslova nazývá principy „doby bez růstu“ (principles of no-growth age): Prvním principem je *příkládat budoucnosti stejnou váhu jako minulosti* (tedy například nevyužívat fosilní paliva (pouze) k naší přímé spotřebě, ale využít je k vytvoření obnovitelných zdrojů energie). Druhý princip nabádá *hodnotit zájmy jiných lidí stejně jako naše vlastní*. To se týká například mnoha rozvojových projektů, které mají mnohdy

⁴⁵ To akcentuje například definice udržitelného rozvoje Evropského parlamentu: „*Udržitelný rozvoj je takový rozvoj, který přináší zlepšování životní úrovně a blahobytu lidí v mezích kapacity ekosystémů při zachování přírodních hodnot a biologické rozmanitosti pro současné a příští generace*“ [Nováček, 2011: 217] Asi nejsilněji se tento bod objevuje v definici Dalyho a Farleye (oba jsou zastánci ekologické ekonomie): „*rozvoj bez růstu, tedy kvalitativní zlepšení schopnosti uspokojovat potřeby [...] bez kvantitativního zvýšení hmotného toku za nosnou kapacitu prostředí*.“ [Daly, Farley, 2004: 6]

na obyvatele rozvojových zemí negativní efekt. Stěžejní je zde princip „znečišťovatel platí“ (Polluter Pays Principle, PPP). Jedná se o stěžejní princip udržitelného rozvoje, proto si zaslouží krátké představení. Princip „znečišťovatel platí“ je ekonomickým nástrojem internalizace externalit⁴⁶ (přijímaným jako ostatní ekonomické principy na základě politického rozhodnutí). Tento princip je možné uplatňovat pomocí řady opatření, které mají pomoci snižovat množství znečištění, předcházet mu a napravovat škody z již vzniklého znečištění. Příkladem takového opatření mohou být tzv. emisní povolenky. Podle Douthwaita princip „znečišťovatel platí“ politikové sice oficiálně přijímají, ale bude ještě dlouho trvat, než se plně prosadí, zejména ve vztahu k možným škodám v budoucnosti. A konečně třetí princip, který je asi nejvíce v rozporu s úzkým ekonomistickým myšlením, říká, že *některé věci zkrátka nejsou na prodej* a nemohou být směněny kvůli penězům nebo zvýšení produkce.

Tento poslední princip v sobě zahrnuje obecnější spor o komodifikaci⁴⁷ přírody. Komodifikace je ambivalentní v tom smyslu, že může vést jak k cynickému pohledu na přírodu, tak k péči o různé druhy kapitálu, jak se o to snaží ekologická ekonomie.

Udržitelný rozvoj užívá jako jeden z nástrojů tržně kompatibilní **ekonomické nástroje ochrany životního prostředí**, které jsou založeny v zásadě na dvou principech: na *ocenění přírody a přírodních zdrojů* a na *internalizaci externalit*. Udržitelný rozvoj ho chápe *ekonomické nástroje* jako jedny z nejučinnějších a nejdůležitějších nástrojů ochrany životního prostředí, jelikož umožňují uchovat tržní mechanismy, ale zároveň zohledňují hodnotu přírody. [Rynda, 1997]

Důležité je také zdůraznit, že cílem udržitelného rozvoje není trvalý **kvantitativní** (ekonomický) **růst**, ale **kvalitativní rozvoj** tj. vyšší *kvalita života*. [Rynda, 2000: 5]

4.1. Tři plus jeden pilíř

Udržitelný rozvoj je tradičně vykládán jako strategické spojení tří pilířů – **ekonomického** (hospodářského), **environmentálního** („ekologického“) a **sociálního**. Podle Ryndy je navíc třeba dichotomicky oddělit rovinu *jednotlivce* a rovinu *společnosti*, jež jsou obě v běžném pojetí v sociálním pilíři implicitně zahrnuty. Kromě

⁴⁶ internalizace externalit (co jsou externality je stručně vysvětleno v kapitole 2.3.1. *Hrubý domácí produkt a jeho kritika*) znamená přenesení dopadů činností škodlivých pro životní prostředí na subjekt, který je způsobuje. Výhoda tržních nástrojů (včetně PPP) spočívá v tom, že za prvé pomáhají lépe alokovat dostupné zdroje, za druhé přenáší odpovědnost na znečišťovatele. [Rynda, 1997]

⁴⁷ Tj. přeměnu mimotržních statků a služeb ve zboží. [Rynda, 1997]

sociálního pilíře tak Rynda vymezuje ještě pilíř čtvrtý – **lidský**, který zahrnuje především pojem *kvality lidského života*. Přesto, že se jedná především o subjektivní kategorii (individuální uspokojení z dobrovolné skromnosti či dokonce chudoby), je legitimní pokusit se hledat „objektivní“ ukazatele subjektivní lidské spokojenosti. Rynda kritizuje rovněž pokusy o „harmonizaci“ tří pilířů, což může být podle něj v praxi dokonce škodlivé. Každý z pilířů má totiž poněkud jiný význam a váhu. „*Ekonomika a její růst (a ekonomická rovina) [není] cílem, nýbrž „pouze“ nezbytným a velmi silným prostředkem udržitelného rozvoje, rozvoj kvality lidského života (přiznaným) cílem, dobré lidské společnosti prostředkem i cílem samo o sobě a příroda jednoznačně limitem.*“ [Rynda, 2005: 326]

4.2. Slabá vs. silná udržitelnost

V historii udržitelnosti se ustálily dva její výklady, které se liší mírou své radikality. Prvním z nich je tzv. **slabá udržitelnost**, vycházející z environmentální ekonomie. Zastánci tohoto směru (například Robert Sollow a John Hartwick) věří v technologický pokrok a schopnost trhu stimulovat potřebné inovace. Dále se domnívají, že lidský kapitál je nahraditelný kapitálem přírodním. Předpokládají také, že je možné, aby ekonomický růst nadále pokračoval a zároveň byly snižovány jeho negativní dopady na životní prostředí. [Fraňková, Johanisová, 2013]

Tzv. **silná udržitelnost** čerpá z ekologické ekonomie a za její hlavní představitele mohou být považováni David D. Pearce a Herman E. Daly. Její zastánci jsou přesvědčeni o nesubstituovatelnosti přírodního kapitálu ostatními druhy kapitálu. Hlavní důvod, proč je nelze substituovat, představuje ireverzibilita ztráty přírodního kapitálu, a tudíž nemožnost kompenzace degradace životního prostředí zvýšením spotřeby jednotlivců. [Daly, Farley, 2004] Pokračující ekonomický růst je možný jen za cenu nevratného poškození ekosystémů (a tudíž i vážného ohrožení pro člověka).⁴⁸ [Fraňková, Johanisová, 2013]

⁴⁸ S tím se zastánci udržitelného rozvoje plně ztotožňují. [Rynda, osobní sdělení, Nováček 2011]

4.3. Faktor čtyři a přírodní kapitalismus

Především pro zastánce slabé udržitelnosti je typická víra v technologická řešení environmentálních problémů. Významná je v tomto směru publikace s názvem *Faktor čtyři* [von Weizsäcker, Lovins, Lovins, 1996], jež slibovala zdvojnásobení blahobytu při polovičním využívání přírodních zdrojů. Později se objevil dokonce *faktor deset*, podle kterého by během příští generace mělo využívání energie poklesnout desetkrát, zatímco produktivita a efektivnost desetkrát vzroste.

V širším kontextu rozpracovali Faktor čtyři jeho spoluautoři Amory a Hunter Lovinsovi společně s Paulem Hawkenem v knize *Přírodní kapitalismus*. [Hawken a kol., 2003] Jak autoři upozorňují, samotné zvýšení účinnosti nestačí a je třeba jej doplnit o tři další principy, jež jsou na sobě závislé a vzájemně se posilují. Celkem se tedy jedná o tyto čtyři centrální strategie přírodního kapitalismu [dle Hawken a kol., 2003]:

1. *Radikální produktivita zdrojů* (tj. její radikální zvýšení) je úhelným kamenem přírodního kapitalismu, jelikož zvýšení efektivity využívání zdrojů má tři významné přínosy – snižuje využívání zdrojů, produkci odpadů a dává základ zvyšování světové zaměstnanosti⁴⁹.
2. *Biologické mimikry* neboli fungování průmyslových procesů v biologickém duchu, tedy v uzavřených cyklech.
3. *Ekonomika služeb a toků*. Tato zásada vyžaduje přesun od ekonomiky „zboží“ k ekonomice služeb ve smyslu získání služby prostřednictvím leasingu nebo zapůjčení zboží, namísto jeho zakoupení.
4. *Investování do přírodního kapitálu* má napomoci tomu, aby biosféra mohla produkovat mnohem více ekosystémových služeb a přírodních zdrojů.

Jádrem celé knihy je velmi optimistické tvrzení, že v rozvinutých zemích je možné dosáhnout 90-95% snížení spotřeby materiálu a energie, aniž by utrpěla kvalita či kvantita poskytovaného zboží a služeb.

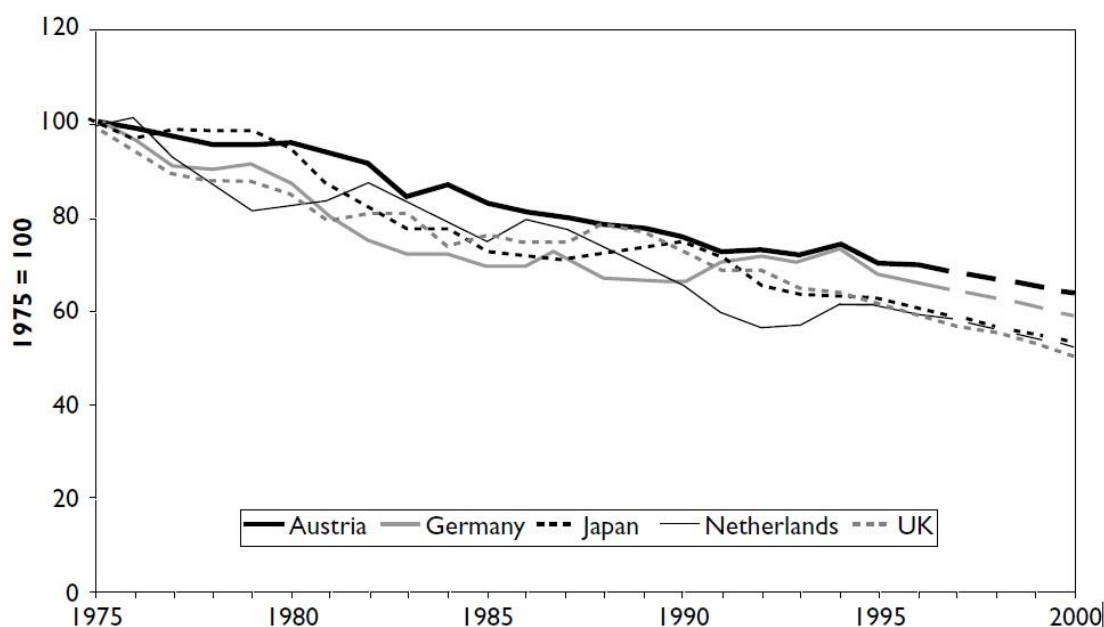
Kýženým výsledkem nižší materiálové a energetické náročnosti je tzv. **decoupling**, tedy rozdvojení křivek zátěže životního prostředí (v tomto případě spotřeby surovin a energie) a hrubého domácího produktu. Decoupling může probíhat i v oblasti

⁴⁹ Tezi o zvýšení zaměstnanosti považuji za značně diskutabilní, jelikož jak jsem zmiňoval v kapitole 2.3. *Fetiš ekonomického růstu* investice do efektivnějších technologií šetřících lidskou práci vedou k pravému opaku.

znečištění, kde se jedná o rozpojení vývojových křivek různých druhů znečištění opět od HDP. V obou případech může jít o decoupling relativní (křivka čerpání zdrojů nebo znečištění stoupá oproti HDP stále mírněji)⁵⁰ nebo dokonce absolutní (křivka čerpání zdrojů nebo znečištění absolutně klesá). [Moldan, 2009: 351]

4.4. Mýtus decouplingu

Rozlišení mezi relativním a absolutním decouplingem je zásadní. Důkazy o relativním decouplingu nalezneme poměrně snadno. Energetická náročnost v zemích OECD v posledních třech desetiletích skutečně poklesla a totéž platí i o materiálové náročnosti. (viz graf)

Graf č. 3 - Relativní decoupling v zemích OECD v letech 1975-2000 (měřeno jako přímá materiálová spotřeba (Direct Material Consumption, DMC) na jednotku HDP, index 100 k roku 1975)

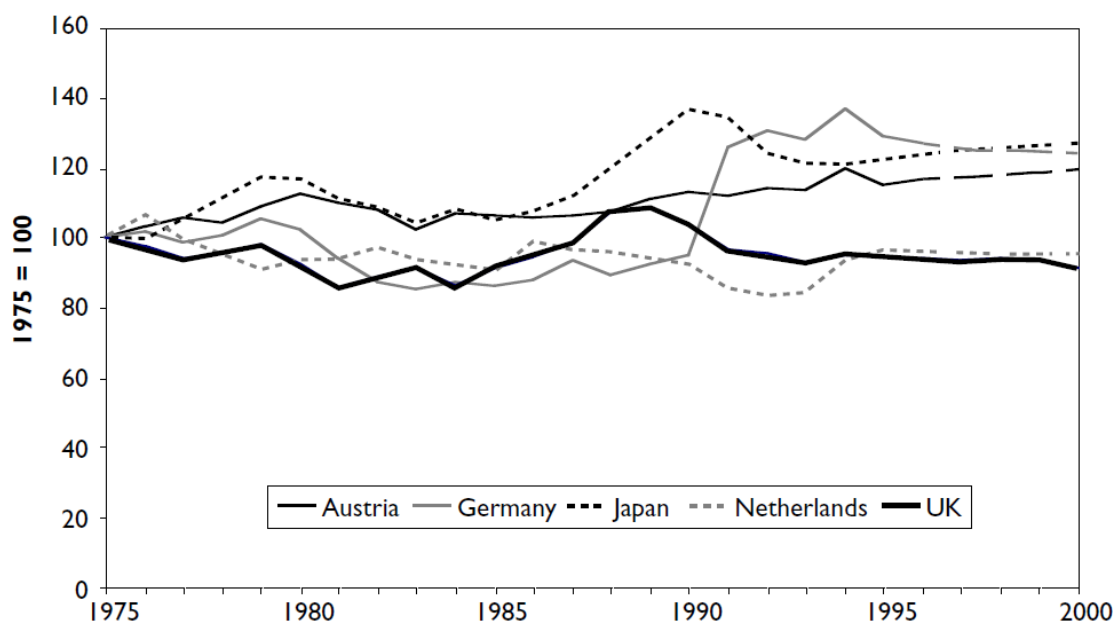
[Zdroj: Jackson, 2009a: 70, obr. 5.1]

„Energetická náročnost“⁵¹ (měřená jako energetická účinnost národní ekonomiky) je nyní o 33 procent nižší než v roce 1970. [IPPC, 2007: 4] Nejvíce patrné bylo snížení v rozvinutých ekonomikách. Energetická intenzita USA i Velké Británie

⁵⁰ Podle jiného vymezení relativní decoupling vyjadřuje pokles ekologické zátěže na jednotku hospodářské výroby. Zjednodušeně řečeno jde o to, vytvořit více zboží a služeb při použití méně zdrojů a s nižšími emisemi. [Jackson, 2009a]

⁵¹ angl. energy intensity

poklesla od roku 1980 o zhruba 40%. [EIA, 2008] Problém však nastává, pokud se snažíme nalézt důkazy o absolutním decouplingu, tedy o snížení zátěže na životní prostředí v absolutních číslech.⁵² (Viz graf č. 4)

Graf č. 4 - Absolutní decoupling v zemích OECD v letech 1975-2000 (měřeno jako přímá materiálová spotřeba (Direct Material Consumption, DMC), index 100 k roku 1975)

[Zdroj: Jackson, 2009a: 72, obr. 5.4]

Navzdory relativnímu decouplingu stouply například emise oxidu uhličitého z fosilních paliv od roku 1970 celosvětově o 80%. [Jackson, 2009a: 71]

Paul Ehrlich and John Holdren přišli ve svém článku z roku 1971 s jednoduchou rovnicí, která vyjadřuje dopad lidských aktivit na životní prostředí. Podle ní je lidský dopad (I) součinem tří faktorů: velikosti populace (P), bohatství (A), vyjádřeného průměrným příjmem na osobu a technologického faktoru (T), který měří, jak náročná na zdroje je hospodářská výroba. [Ehrlich, Holdren, 1971] Pokud proměnná (T) klesá, můžeme si být jisti, že probíhá relativní decoupling. Pokud ovšem chceme dosáhnout absolutního decouplingu, je třeba, aby klesalo rovněž (I). To je možné jen v případě, že faktor T bude klesat rychlejším tempem, než jakým populace (P) a příjem na hlavu (A) stoupají. [Jackson, 2009a] V následující kapitole se zaměřuji na omezení, která brání

⁵² Po ekonomické krizi, která začala v roce 2008, začala Jižní Korea nebo Čína investovat do „zelené“ ekonomiky, přičemž se chlubí relativním decouplingem, ale ani jedna ze zemí nedosáhla absolutního decouplingu, který má pro klima skutečný význam. [Lorek, Spangenberg, 2014]

technologickým inovacím snižovat celkový dopad produkce a spotřeby na životní prostředí.

4.5. Jevonsův paradox a rebound efekt

Zastánci technologických inovací vycházejí z předpokladu, že pokud zvýšíme ekonomickou účinnost o 1%, dojde ke snížení využívaných zdrojů také přibližně o 1%. V praxi ale dochází k tomu, že množství využívaných zdrojů poklesne mnohem méně a v některých případech dokonce stoupne. Tento fenomén se nazývá **Jevonsův paradox** a někdy také **rebound efekt**. Lze ho vysvětlit následovně: Pokud se zvýší energetická účinnost, je třeba méně energie k vytvoření či využívání daného statku nebo služby. Při zvýšení energetické účinnosti však zároveň klesne cena za jednotku daného statku či služby, což s sebou nese zvýšení poptávky po daném statku či službě. Pokud se například sníží energetická účinnost automobilových motorů, klesne spotřeba paliva a tím pádem i cena za ujetý kilometr. V důsledku toho však lidé mohou cestovat častěji a na delší vzdálenosti; k úspoře energie tedy nedojde. Rovněž u technologií, které mají lidem ušetřit čas, dochází k rebound efektu, jelikož jsou velmi často energeticky náročnější. [Jackson, 2009a]

Binswanger [2001] tvrdí, že technologický pokrok vedoucí ke snížení materiálové a energetické náročnosti nebude dostačovat k vytvoření udržitelné ekonomiky, právě kvůli zmíněné vyšší poptávce po energii a zdrojích. Jako cestu ke snížení spotřeby energie domácností navrhuje autor ekologickou daňovou reformu, která by zvýšila relativní cenu energie vzhledem ke mzdovým tarifům.

4.6. Eroze udržitelného rozvoje

Pojem udržitelnosti už dávno pronikl za hranice environmentalistiky. Tento termín se stal „módním“ a je často (zne)užíván a desinterpretován například velkými firmami, mnohdy ve velmi pozměněném významu. Citujme generálního ředitele společnosti Nestlé: „*Udržitelný rozvoj je snadné definovat: pokud jsou vás pradědeček, váš dědeček a vaše děti věrnými spotřebiteli Nestlé, znamená to, že pracujeme udržitelným způsobem.*“ [Latouche, 2012: 17] Podle Swyngedoua [2006] se kolem nás objevila celá řada udržitelností (udržitelná města, udržitelné technologie, udržitelné trhy

aj.), takže je prakticky nemožné nalézt někoho, kdo by byl proti udržitelnosti v některé její podobě.⁵³

Jim MacNeil, jeden z předních autorů zprávy *Naše společná budoucnost* vyjadřuje rozčarování nad tím, jak inflačním se pojem udržitelného rozvoje stal a kolikrát byl desinterpretován: „*Nikdy jsem neočekával, že by se výraz „udržitelný rozvoj“ stal součástí běžné slovní zásoby lidstva. Musím však dodat, že jsem rovněž neočekával, že by koncept udržitelného rozvoje mohl být a také bude interpretován tolika možnými způsoby. Mnoho z těchto interpretací je samozřejmě zcela vypočítavých. Málokdy už mě něco rozhodí, ale dodnes mě šokuje, co některé vlády (...) a některé podniky prohlašují za „udržitelný rozvoj“.*“ [MacNeil, 2006]

Po více než čtvrtstoletí po formulování konceptu udržitelného rozvoje lze konstatovat, že i přes jeho všeobecné přijetí lidstvo udržitelnosti rozhodně nedosáhlo a současné trendy směřují spíše opačným směrem. Nedaří se nám překonat chudobu (jak jsem zmiňoval v kapitole 2. *Kořeny současných krizí*), respektovat planetární meze [Rockström a kol., 2009] a mnohé další trendy se vyvíjejí neudržitelným směrem.

Jednoznačným výsledkem Konference OSN o životním prostředí a rozvoji v Rio de Janeiru v roce 1992⁵⁴ byla výzva ke změně vzorců výroby a spotřeby s bohatými státy v čele. O dvacet let později na konferenci Rio +20 (Konference OSN o trvale udržitelném rozvoji) byla namísto toho (jak jsem již zmiňoval) prosazována zeměmi OECD, Evropskou Unií i dalšími státy tzv. „zelená ekonomika“ a „zelený růst“. [UN, 2012; OECD, 2011] Ty slibují naplnit dva aspekty udržitelného rozvoje - život v rámci environmentálních limitů a uspokojení potřeb všech při zachování (byť „zeleného“) ekonomického růstu. [Fraňková, Johanisová, 2013] Domnívám se, že to bude velmi nesnadné, ne-li nemožné, neboť, jak vyplynulo z rešerše literatury v úvodních kapitolách, můžeme pochybovat o tom, že vývoj založený na neomezeném ekonomickém růstu vede ke snížení dopadů na životní prostředí, k eliminaci chudoby nebo ke snižování sociálních nerovností.

⁵³ „*Greenpeace je pro, George Bush Jr. i Sr. jsou pro, Světová banka a její předseda (hlavní podněcovatel války v Iráku) jsou pro, papež je pro, můj syn Arno je pro, sběrači kaučukového mléka v amazonské Brazílii jsou pro, Bill Gates je pro, i odbory jsou pro. Všichni se podle všeho zajímají o dlouhodobé socio-environmentální podmínky přežití (části) lidstva; většina nicméně pokračuje v zajetých kolejkách (business as usual)*“ [Swyngedouw 2010: 190].

⁵⁴ Světová veřejnost se zde shodla na tom, že v žádné zemi není možné označit současný vývoj za trvale udržitelný, ale že je životně důležité, aby k prosazení tohoto cíle došlo. [Modan, 2001]

5. Nerůst

Jak jsem již naznačil v předchozích kapitolách, kritika ekonomického růstu pro růst samotný není zdaleka nová. V posledních letech opět začíná silně zaznívat v jiném kontextu, v souvislosti s pojmem udržitelný nerůst.

5.1. Od sloganu k akademickému konceptu

Jeden z nejvýznamnějších obhájců nerůstu Serge Latouche tvrdí, že „*nerůst není koncept, rozhodně tedy ne koncept symetrický růstu. Je to politický slogan s teoretickými následky.*“ [Latouche, 2010] Podobně Demaria a kol. [2012] uvádějí, že nerůst byl původně aktivistický slogan proti ekonomickému růstu, který se postupně vyvinul v sociální hnutí a následně pronikl do impaktovaných časopisů^{55 56} [viz např. Fournier, 2008; Martinez-Alier, 2010; Victor, 2010; Schneider a kol. 2011]

Nerůst (někdy se také užívá spojení *udržitelný nerůst*⁵⁷ [např. Fraňková, 2013]) může být stručně definován jako „*sociálně spravedlivé postupné snižování produkce a spotřeby, které zvyšuje lidskou spokojenost a zlepšuje ekologické podmínky na lokální i globální úrovni, v krátkodobém i dlouhodobém horizontu*“ [Schneider, 2010: 512] Předpokladem této definice je, že lidský rozvoj je možný i bez ekonomického růstu. Podobně Kallis [2011] definuje udržitelný nerůst jako „*sociálně udržitelnou a spravedlivou redukci (případně stabilizaci) materiálového a energetického průtoku*⁵⁸ *na úrovni společnosti*“. [Kallis, 2011: 874]

Jak píše Serge Latouche, „*cílem pojmu nerůst je především zdůraznit, že se odvracíme od neomezeného růstu, jehož hnací silou je čirá honba kapitalistů za ziskem,*

⁵⁵ Když pomineme některé historické zdroje (o nichž se zmíním vzápětí), po prvních ojedinelých textech věnovaných nerůstu [Latouche, 2007 či Fournier, 2008] bylo v roce 2010 vydáno speciální číslo *Journal of Cleaner Production* (Roč. 18, č. 6), které bylo v roce 2012 následováno dalšími, *Capitalism Nature Socialism* (Roč. 23, č. 1), *Futures* (Roč. 44, č. 6) a 2013 *Environmental Values* (Roč. 22, č. 2).

⁵⁶ V českém prostředí do nerůstu věnovaly dosud jen tři akademické práce, přičemž všechny pocházejí z Fakulty sociálních studií na Masarykově univerzitě v Brně. Jsou to konkrétně dvě diplomové práce *Teorie a praxe décroissance* [Sadílková, 2011] a *Hnutí nerůstu v Katalánsku* [Vachůnová, 2013] z Katedry environmentálních studií a podrobný článek Evy Fraňkové a Nadi Johanisové *Udržitelný nerůst. Nový zastřešující koncept v environmentální argumentaci?* [Fraňková, Johanisová, 2013], publikovaný v časopise Sociální studia. Nerůst se také objevil jako téma ve společensko-ekologickém časopise *Hnutí duha Sedmá generace*. [Johanisová, 2011; Fraňková, 2011; Douthwaite, Mlčoch, 2011]

⁵⁷ Spojení *udržitelný nerůst* (sustainable degrowth) využívají někteří autoři (u nás ho prosazují Nad'a Johanisová a Eva Fraňková) ke zdůraznění faktu, že pojem nerůst není míněna ekonomická recese, jak se někteří kritikové nerůstu domnívají. Pojmy nerůst a udržitelný nerůst užívám v práci jako synonyma.

⁵⁸ Tzv. průtok definoval Herman Daly a je jím rozuměna hmota a energie, která udržuje v chodu ekonomické aktivity produkce a následné spotřeby, tedy hmota a energie, kterou společnost vytěží, přepraví, přerozdělí, spotřebuje a vrátí zpět do ekosystému ve formě odpadu, tzv. potrava sociálního metabolismu [Daly, 1996 in Vachůnová, 2013]

což má katastrofální dopad na životní prostředí a tedy i na lidstvo.“ [Latouche, 2012: 15]

Jak zdůrazňují někteří autoři, nerůst nemá být konečným cílem sám o sobě (nerůst pro nerůst by byl stejně absurdní jako růst pro růst), je to spíše transformativní proces směrem ke společnosti nerůstu a k ekonomice ustáleného stavu. [Latouche, 2012]

Slovo *nerůst* vychází z francouzského výrazu **Décroissance**, který podle Latouche [2010] neznamena pouze snižování růstu, ale také opuštění růstu pro růst, pošetilého cíle hluboce zakořeněného v západním myšlení. Oba významy jsou obsaženy také v ostatních románských jazycích: *decrescita* (italština), *decrecimiento* (španělština), *decreixemene* (katalánština). Předklad do germánských jazyků je však problematičtější. Anglický výraz *degrowth* (či *sustainable degrowth* [např. Martínez-Alier a kol., 2010]) nevystihuje přesně obě dimenze francouzského *Décroissance* – snížení i opuštění růstu. Potíž je také s českým překladem. Zde používaný *nerůst* trpí výše zmíněnými nedostatky, a navíc vyjadřuje spíše absenci růstu (případně ustálený stav, stagnaci – tj. všechno kromě růstu), nikoli nutně jeho snižování či opuštění. Další možné překlady (například pokles, snižování, úbytek či v druhém významu například odklon či odrůst) jsou sice možné, [Johanisová, 2010] však patrně nejsou lepší. [Fraňková, Johanisová, 2013] Proto Latouche [2010] navrhuje hovořit o „a-growth“ („bez-růstu“), podobně jako hovoříme o ateismu (bez-božnosti). Latouche nabízí i další anglické varianty jako *decrease*, *decline*, *shrinking* či *diminishing*, ale žádná z nich mu nakonec nepřijde vhodnější, než *degrowth*.

Výraz *degrowth* se postupně ujal a byl „oficiálně“ představen na první konferenci o nerůstu v Paříži v roce 2008. [Demaria a kol., 2012] Z této konference vzešla deklarace, která v několika bodech shrnuje, proč je neudržitelné pokračovat v ekonomickém růstu a proč je důležité přejít k nerůstu. Tato deklarace definuje nerůst jako „dobrovolný přechod ke spravedlivé, participační, a ekologicky udržitelné společnosti.“ [Declaration, 2008]

Dosud se odehrály tři mezinárodní konference věnované udržitelnému nerůstu. Dva roky po zmíněné pařížské konferenci proběhlo setkání v Barceloně a v roce 2012 v Benátkách. Volba zemí pro pořádání konferencí je příznačná, protože dobře kopíruje historii vzniku (Francie) a šíření (Španělsko, Itálie) nerůstových myšlenek. Konference zaměřená specificky na americké prostředí se uskutečnila roku 2012 v Montrealu. Čtvrtá mezinárodní konference o nerůstu se odehraje v září letošního roku (možná

poněkud překvapivě) v německém Lipsku. Geografické umístění konference však pravděpodobně odráží rozšíření nerůstových myšlenek a aktivit i mimo frankofonní a jihoevropské země.

Za vlastního původce pojmu nerůst je však považován rumunský ekonom a matematik **Nicolas Georgescu-Roegen**, známý vytvořením konceptu tzv. *bioekonomie*, kterým se zabývá ve svém díle *The Entropy Law and the Economic Processes* z roku 1971. [Georgescu-Roegen, 1971] Podle Georgescu-Roegena musí neomezený ekonomický růst, podporovaný rostoucím využíváním přírodních zdrojů, nutně skončit celkovým vyčerpáním kapacity naší planety. Termín *décroissance* se poprvé objevil ve francouzském překladu výběru jeho textů, vydaném pod názvem *Demain, la Décroissance* (Zítří nerůst) v roce 1979. V něm kritizuje jak ekonomický růst, tak i koncept *ekonomiky ustáleného stavu* svého bývalého žáka Hermana Dalyho⁵⁹: „Nestačí, aby byl ekonomický růst zastaven, je třeba ho zvrátit opačným směrem.“ [Georgescu-Roegen, 1979: 91 in Demaria a kol., 2013] Podle Demaria a kol. [2013] snad vůbec poprvé použil výraz *Décroissance* filosof českého původu André Gorz v roce 1972 k popisu společenského směřování.⁶⁰

5.2. Nerůst jako nové paradigma?

Thomas Kuhn ve své eseji *Struktura vědeckých revolucí* [1962, česky 1997] zpochybnil představu, že vědecké poznání je tvořeno postupnou akumulací vědeckých faktů, teorií a metod. Naopak přichází s přesvědčením, že věda prochází radikálními změnami, *revolucemi*, které vedou ke střídání *paradigmat*. Kuhn definuje **paradigma** jako „*obecně uznávané vědecké výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství odborníků model problémů a model jejich řešení.*“ [Kuhn, 1997: 10] V rámci paradigmatu existuje tzv. *normální věda*, která zahrnuje jeden nebo více výsledků vědy, které jsou uznávány určitou vědeckou komunitou a tvoří základ pro další výzkum. Cílem *normálního výzkumu* je dokázat to, co již bylo předjíáno, novým způsobem. Pokud se výsledek odchyluje od očekávaného výsledku, je tato *anomálie* zpravidla považována za výzkumnou chybu, která nemá svůj původ v přírodě, nýbrž pochází od vědce. Normální věda také potlačuje důležité novinky, jelikož podkopávají základní

⁵⁹ Viz kapitola 3.2.3. *Ekonomika ustáleného stavu Hermana Dalyho*.

⁶⁰ „*Je globální rovnováha, pro kterou je žádný růst (no-growth) – nebo dokonce nerůst (degrowth) – nezbytnou podmínkou, kompatibilní s přežitím (kapitalistického) systému?*“ (Záznam z veřejné debaty, kterou v Paříži organizoval Club du Nouvel observateur) [André Gorz, 1972 in Demaria a kol., 2013]

předpoklady, na nichž je vybudována. V některých případech ale dojde k takovému selhání normálního výzkumu, že se vyjeví anomálie, kterou nelze vysvětlit v rámci současného paradigmatu a která nemůže být vědeckou komunitou nadále přehlížena; v takových případech pak dochází k **vědeckým revolucím**. [Kuhn, 1997]

(Nejen) v tomto smyslu můžeme považovat nerůst za revoluční, jelikož jeho cílem není nic menšího, než právě změna paradigmatu.⁶¹ [Latouche, 2012: 42] Z pohledu současného paradigmatu se však nové teorie jeví jako utopie, a proto bývá nerůst takto explicitně označován (dokonce i svými zastánci). Latouche chápe nerůst jako *konkrétní utopii* neboli „*myšlenkový rozvrh ideálního fungování společnosti, které je ovšem konkrétní v tom, že vychází z existujících faktů a myslí na proveditelnost veškerých úvah.*“ [Latouche, 2012: 4]

Podle Kuhna se nová teorie objevuje až tehdy, pokud dojde k výslovnému selhání *normálního* řešení problémů; nová teorie je tedy přímou odpovědí na krizi [Kuhn, 1993: 83] Myšlenka nerůstu vznikla jako reakce na krizi trojí – *environmentální, ekonomickou a sociální* – protože, jak tvrdí zastánci nerůstu, paradigma ekonomického růstu není s to těmto krizím čelit. [např. Schneider, 2010; van den Bergh, 2011]

5.3. Různá pojetí nerůstu

Pro lepší pochopení problematiky nabízí van den Berg [2011] (z pozice kritického příznivce nerůstu) pět odlišných interpretací nerůstu: 1) **nerůst** potažmo **snížování HDP**; 2) **nerůst spotřeby**, který by měl vést ke snížení využívání zdrojů a nižšímu znečištění; 3) **nerůst pracovní doby** (méně odpracovaných hodin týdně); 4) **nerůst jako radikální změna** (či mnoho radikálních změn) ekonomiky. To může zahrnovat změnu hodnot, etiky, preferencí, peněžních systémů, trhů (směrem k neformální výměně), práce, role peněz a dokonce tvorby zisku a vlastnictví. 5) **Fyzický nerůst** jako snížení fyzického objemu ekonomiky, zejména pokud jde o využívání zdrojů a znečištění. Takový nerůst by měl vést k ekonomice ustáleného stavu (*steady-state economy*) [Daly, 1980] a udržovat ekonomiku v mezích bezpečných environmentálních limitů.

Obhájci nerůstu odmítají první interpretaci jako zavádějící. „*Cílem udržitelného nerůstu není nerůst HDP. Udržitelný nerůst nevyhnutelně povede k poklesu HDP,*

⁶¹ Demaria a kol. nicméně argumentují, že nerůst sice konfrontuje současná paradigmata (neoliberální a také keynesiánskou ekonomiku), ale není paradigmatem ve smyslu kuhnovy definice (viz výše).

otázkou zůstává, zda k tomu může dojít sociálně a environmentálně udržitelným způsobem.“ [Kallis, 2011] Podobně Latouche [2010: 521] tvrdí, že „nerůst ekologické stopy (a tudíž HDP) v zemích Severu je nezbytnost...“, z čehož můžeme vyvodit, že pokles HDP je spíše následkem, nikoli cílem (tím je pokles ekologické stopy). Ačkoli se mnoho autorů přiklání ke čtvrté možnosti (nerůst jako radikální změna), je obtížné nerůst do jedné z těchto kategorií jednoznačně zařadit. Je to spíše „...diagnóza a prognóza naší společnosti“ [Demaria a kol., 2013: 191], sestávající z více myšlenkových směrů.

5.4. Ideová východiska nerůstu

Nerůst není založen na jediné knize, autorovi nebo určitém filosofickém proudu, ale čerpá z různých myšlenkových zdrojů, které se prolínají, aniž by byly mezi sebou v rozporu. [Bayon a kol. 2010] Fabrice Flipo [2007 in Demaria a kol., 2012] identifikoval jako první pět z nich, Demaria a kol. [2012] přidávají ještě šestý zdroj - spravedlnost.⁶²

Prvním z nich je ekologie a **environmentální etika**. Ta je založena na přesvědčení, že ekosystémy mají hodnotu samy o sobě, a nejsou pouze poskytovateli přírodních zdrojů. Důraz je kladen na hledání rovnovážného stavu mezi spotřebou, industriální produkcí a ekosystémy, cílem pak je snížení současného vlivu na využívání ekosystémů. Jednou ze strategií může být chápání ekosystémů jako „občin“ (commons) tedy společně či komunitně spravovaných zdrojů namísto soukromého vlastnictví zdůrazňovaného neoliberální ekonomikou. [Demaria a kol. 2012; Schneider, 2010]

Druhým zdrojem je **kulturalismus** a čerpá z antropologické kritiky **developmentarismu** a **utilitarismu**. Hlavním předmětem kritiky je zde představa, že by rozvojové země měly následovat evropský a americký rozvojový model. Druhou

⁶² Serge Latouche [2012] uvádí pouze dva zdroje nerůstu. První z nich podle něj souvisí s **kulturalistickou kritikou ekonomie**. Ta vychází z kritiky „termo-industriální“ společnosti a zjednodušujícího pojmu homo economicus. Tento zdroj podle Latouche čerpá z prací sociologů Émila Durkheima a Marcela Mause, antropologů Karla Polanyiho a Marshalla Sahlins a psychoanalytiků Ericha Fromma a Gregoryho Batesona. Podle Latouche [2012] od 60. let 20. století formulovali myšlenku nerůstu způsobem blízkým tomu současnému například André Gorz, Jacques Ellul, Bernard Charboneau, ale především Cornelius Castoriadis a Ivan Illich. Tito autoři mimo jiné kritizovali neúspěch rozvojové politiky v rozvojových zemích a ztrátu identity v zemích rozvinutých, což je přivedlo ke zpochybnění základů konzumní společnosti a jejich základů: pokroku, vědy a techniky. Tato kritika vyústila v hledání směru označovaného jako post-development (jehož je sám Latouche zastáncem). Druhý zdroj souvisí s **kritikou environmentalistickou**, která vychází především uvědomění si bio-fyzikálních hranic ekonomického růstu, zejména v pracích Nicolase Georgescu-Roegeny.

částí tohoto proudu je kritika konceptu *homo economicus*⁶³. [Demaria a kol., 2012; Schneider, 2010]

Třetí proud, který se někdy nazývá „*smysl života*“ (meaning of life), čerpá z **psychologie a spirituality**. Podle Demarii a kol. „...*je to kritika životního stylu založeného na mantře více pracuj, více vydělávej, více prodávej a více nakupuj.*“ [2012: 197] Tento zdroj vychází z *ekonomie štěstí* odvozené z Easterlinova paradoxu⁶⁴. [Easterlin, 1974] Vlivné je také hnutí *dobrovolné skromnosti* [Librová, 1994], *ekonomie dostatku* [Schumacher, 1999] či *trvalosti* [Kumarappa, 1958].

Čtvrtý zdroj je založen na **ekologické ekonomii a bioekonomii** [Georgescu-Roegen, 1971], která klade důraz na fyzikální dimenzi ekonomiky a zdůrazňuje, jak významná je dostupnost zdrojů a výpustí. [Daly a Farley, 2004]. Podobně manželé Howard Odum a Elisabeth Odum [2001] upozorňují, že čerpání přírodních zdrojů dosáhne dříve či později svých limitů.⁶⁵ Georgescu-Roegen vyvozuje ze druhého termodynamického zákona, že lidská aktivita transformuje energii a materiály s nízkou entropií a dobrou kvalitou v odpad a znečištění, které mají nižší kvalitu a vysokou entropii. [Georgescu-Roegen, 1971]. Čtvrtý termodynamický zákon, formulovaný Georgescu-Roegenem, je v podstatě druhý zákon aplikovaný na materiály (hmotu). Platnost čtvrtého termodynamického zákona z fyzikálního hlediska je nicméně předmětem sporů.⁶⁶ *Ekonomiku ustáleného stavu* (steady-state economy) navrhovanou Hermanem Dalym považují zastánci nerůstu za nedostatečnou, alespoň pro bohaté země.⁶⁷ Nerůst je skeptický k řešením založeným na nových technologiích a zlepšování efektivnosti (zejména zpochybňuje schopnost technologických inovací překonat biofyzikální limity a zachovat nekonečný ekonomický růst). Zvýšení efektivity (snížení objemu materiálů a množství energie použité na jednotku produkce) často vede ke snížení ceny a následně ke zvýšení spotřeby.⁶⁸ [Demaria a kol., 2012]

Předposledním pátým zdrojem je **kritika současné formy demokracie** a snaha o posílení demokratických principů. Nerůst je odpovědí na nedostatek demokratických

⁶³ Představa člověka jako racionální kalkulující entity, jejíž jedinou motivací je maximalizace vlastního užítku.

⁶⁴ Ten říká, že od určité hranice další zvyšování příjmů nepřináší více štěstí. [viz příloha č. 4]

⁶⁵ Viz také [Meadows a kol. 1972; 2004], kapitola 3.2. *Na cestě k udržitelnému rozvoji*.

⁶⁶ Obšírně rozebírá otázku využitelnosti termodynamiky v environmentální argumentaci Eva Fraňková ve své diplomové práci. [Fraňková, 2007]

⁶⁷ Jelikož jsme již překročili ekologickou stopu rovnou jedné planetě. Nicméně většina z těchto autorů (jak jsem zmiňoval výše [viz např. Latouche, 2012]) se shoduje v tom, že by nerůst k ekonomice ustáleného stavu mohl a měl vést.

⁶⁸ Viz kapitola 4.5. *Jevonsův paradox a rebound efekt*.

debat o ekonomickém rozvoji, růstu, technologických inovacích a pokroku. Některými z klíčových autorů tohoto zdroje jsou Ivan Illich, Jacques Ellul, André Gorz a Cornelius Castoriadis [Demaria a kol., 2012]. Illich zavedl pojem radikální monopol (radical monopoly), kterým chce vyjádřit skutečnost, že přestože nové technologie zdánlivě rozšiřují naši možnost volby, ve skutečnosti naši svobodu omezují, protože vytvářejí prostředí, ve kterém nezbývá prostor pro *nepoužívání* těchto technologií. Rovněž se domnívá, že existuje určitá hranice rozvoje technologií, za kterou již není možné je demokraticky kontrolovat.

Poslední zdroj se týká **spravedlnosti** v různých *oblastech* (ekonomické, sociální a environmentální) a *časových horizontech* (vnitro- a mezigenerační). Prvním typem nerůstu je podle Paula Ariese nerůst nerovností. Zásadní je pro zastánce nerůstu nedůvěra v představu, že ekonomický růst může zlepšit životní podmínky lidí na Zemi skrze již zmiňovaný *efekt prokapávání*. Nerůst namísto toho volí méně soupeření, přerozdělování ve velkém měřítku, sdílení a omezení nadměrných příjmů a bohatství. [Demaria a kol. 2012]

V tomto kontextu je třeba zmínit, že nerůst by měl být aplikován zejména (či výlučně) na země Severu. Zatímco nerůst v rozvinutých zemích je podle Latouche (2010) a dalších autorů nezbytností, „*v zemích Jihu není nerůst ekologické stopy (či dokonce HDP) ani nezbytný, ani nutný, z toho nicméně nesmíme vyvozovat, že je nezbytné vybudovat společnost růstu nebo ji neopustit, jestliže jsme do ní jednou vstoupili.*“ [Latouche, 2010: 521]

5.5. Praktické projevy nerůstu

Někteří autoři (např. Aries, Fournier) vymezují tři hlavní úrovně hnutí nerůstu. První z nich je úroveň *individuální*, která je všeobecně chápána jako dobrovolná skromnost. Druhou úroveň tvoří *kolektivní akce a projekty*⁶⁹ zaměřené na sociální a environmentální udržitelnost. Třetí úroveň je *politická* a patří do ní různorodé pokusy aktivistů o prosazení myšlenek nerůstu do politiky (ať už lokální, národní či mezinárodní). [Fournier, 2008] Já se v práci zaměřuji především

Dobrovolná skromnost⁷⁰ má mnoho zastánců ve Francii a část z nich chápe pojem *décroissance* jako její synonymum a nezajímají se příliš o kolektivní a politické

⁶⁹ mezi nimi například potravinová družstva a místní měny, např. tzv. LETS [Fournier, 2008]

⁷⁰ Viz kapitola 2.6. *Konzumní společnost*.

aspekty tohoto pojmu. Mnohé skupiny hlásící se k nerůstu si vypůjčují praktické rady, jak žít udržitelně a environmentálně šetrně, například jak vybudovat kompost, jak pěstovat vlastní potraviny atd. V mnoha dalších zemích si však dobrovolnou skromnost s nerůstem nikdo nespojuje.

5.6. Nerůst jako sociální hnutí

Jelikož je myšlenkový základ nerůstu značně široký, je relevantní položit si otázku, zda lze zastánce tohoto konceptu vůbec shrnout pod pojmem hnutí, i když tak bývají běžně označováni [např. Fournier 2008; Kallis 2011] a sami sebe tak často vnímají. Sociální hnutí můžeme v obecné rovině chápat jako „*mechanismus, skrze který se různí aktéři zapojují do kolektivních aktivit*“ [Della Porta, Diani 2006 in Demaria a kol., 2013].

Nerůst se stal vhodným reprezentativním rámcem například pro aktivisty vystupující proti autům a reklamě, bojovníky za práva cyklistů a chodců, zastánce organického zemědělství, propagátory solární energie nebo lokálních měn aj. [Demaria a kol. 2013]

Počátky nerůstu jako sociálního hnutí můžeme nalézt ve Francii, kde působí mnoho organizací, které prosazují myšlenky nerůstu⁷¹. Myšlenky nerůstu citovali francouzští a italské politikové a mnoho renomovaných novin včetně Le Monde, Le Monde Diplomatique, El Pais, the Wall Street Journal a Financial Times. Ve Francii dokonce existuje několik politických uskupení zaměřených na nerůst. [Fraňková, 2013; Demaria et al. 2013]

Nerůst jako sociální hnutí (stejně jako pojem samotný) se nejdříve zformoval ve Francii. Lze rozlišit skupiny, které se k nerůstu explicitně hlásí, a ty, které se k němu sice explicitně nehlásí, ale jsou s ním ideologicky či personálně spjaty.

5.7. Cesta ke společnosti nerůstu podle Serge Latouche

Serge Latouche přichází v knize *Malé pojednání o poklidném nerůstu* [2008] s osmi vzájemně provázanými změnami, jež jsou nutné k tomu, aby mohla vzniknout

⁷¹ Např. anti-reklamní aktivistická organizace Casseurs de pub vydávající časopis *La Décroissance, le journal de la joie de vivre* (Nerůst, časopis pro radost ze života), který se prodává v nákladu 30 tisíc kopií. [Demaria a kol., 2013]

autonomní společnost nerůstu (a tedy dojít ke změně paradigmatu zmíněné kapitole v 5.2. *Nerůst jako nové paradigma?*). Těmito změnami jsou:

1. Přehodnocení hodnot. Je třeba znovu promyslet hodnoty, jež vévodí naší společnosti. „*Altruismus by měl převládnout nad egoismem, spolupráce nad bezmezným soupeřením, potěšení z volného času a ethos hry nad posedlostí prací, společenský život nad neomezenou spotřebou, místní nad globálním, autonomie nad heteronomií, potěšení z pěkného díla nad výkonností zaměřenou na produkci, rozumnost nad racionálností, vztahy nad materiálními hodnotami.*“ [Latouche, 2012: 40] Podle něj není společnost nerůstu myslitelná při zachování hodnot konzumní společnosti.

2. Přetvoření pojmů. Se změnou hodnot se mění i imaginativní prostor čili možné chápání reality.⁷² Pojmy jako *bohatství/chudoba* či *nedostatek/nadbytek* je třeba osvobodit ze sevření ekonomického způsobu uvažování. Ekonomika totiž vytváří nedostatek či potřebu uměle a to tím, že si přivlastňuje přírodu a proměňuje ji ve zboží. To můžeme vidět na příkladu geneticky modifikovaných organismů. Nadnárodní společnosti typu Monsanto si patentují jednotlivé plodiny a farmáři jsou následně nuceni platit za jejich vysazení. [Web 11]

3. Restrukturalizace. Tou je chápáno „... *přizpůsobení výrobního způsobu a sociálních vztahů změnám hodnot.*“ [Latouche, 2012: 42] Radikálnost restrukturalizace bude záviset na míře zpochybnění zavedených hodnot.

4. Přerozdělení. Tento bod je již částečně obsažen v bodu předchozím, jelikož restrukturalizace sociálních vztahů je ipso facto jistým přerozdělením, redistribucí. Toto přerozdělení bohatství a přístupu k přírodním zdrojům by se mělo odehrát jednak mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi, jednak uvnitř jednotlivých zemí (mezi třídami, generacemi i jedinci). Přerozdělení bude mít podle Latouche dvojí kladný účinek. Za prvé se omezí moc a prostředky „světové spotřebitelské třídy“ (kam řadí zejména velké oligarchické struktury) a za druhé se sníží počet podniků k *okázalé spotřebě*.

5. Přemístění. To je zde chápáno ve smyslu *relokalizace*, tedy navrácení výroby a spotřeby na lokální úroveň. Podle principu subsidiarity by se nemělo řídit pouze rozhodování ekonomické, ale také oblast politiky a kultury.

6. Omezení dopadu. Omezení by mělo být hned trojí – výroby a spotřeby, turismu a pracovní doby. Prioritou by mělo být snížení dopadu běžícího pásu výroby a spotřeby na planetu Zemi. Druhé omezení se týká turistiky, především té masové.

⁷² Domnívám se, že by to mohlo být i naopak. Pokud změníme naše vnímání reality (začneme si uvědomovat, jaké mají důsledky našich činů na přírodu) mohlo by to vést ke změně hodnot.

Zvykli jsme si cestovat stále častěji do stále vzdálenějších míst, aniž bychom si uvědomovali, že cestujeme na útraty naší planety. Je třeba se znovu naučit pomalosti a revitalizovat náš vztah k místnímu území. Třetím omezením by mělo být zkrácení pracovní doby (včetně sdílení pracovních míst tzv. job sharing), které Latouche považuje za základní nástroj pro řešení nezaměstnanosti. Krok správným směrem je podle něj také střídání různých druhů práce. Důležité je zároveň potlačit závislost na práci ve prospěch volnočasových aktivit, jako je umělecká činnost, řemeslná výroba, vykonávání občanských povinností, čas pro hru či prostý odpočinek.

7. Opětovné použití/Recyklace. U posledního bodu jde především o zamezení bezmeznému plýtvání a záměrnému zastarávání výrobků.

Všech sedm bodů (či osm pokud počítáme opětovné použití a recyklaci zvlášť) je podle Latouche stejně důležitých, tři z nich však mají „strategickou“ roli: přehodnocení hodnot, omezení dopadu a relokalizace.

Pokud bych měl tyto návrhy kriticky zhodnotit, jedná se spíše i ideje, kterým bychom se měli přiblížit, než o konkrétní realistické návrhy, které by nás ke společnosti nerůstu měli dovést (snad kromě posledního bodu). Konkrétní návrhy nicméně existují, jak ukáží v následující kapitole.

5.8. Konkrétní reformní návrhy

Jaké návrhy tedy zastánci nerůstu konkrétně navrhují? Jak upozorňuje Kallis, [2011: 876] většina z těchto návrhů existovala dříve, že je začali používat zastánci nerůstu. Dodávám, že některé z těchto návrhů přinesl do veřejné debaty udržitelný rozvoj (viz kapitola 6.). Seznam návrhů částečně převzat z [Kallis, 2011]:

- omezení tzv. „zprostředkované spotřeby“ v širokém slova smyslu (omezení dopravy, obalů, reklamy, energie). Tento návrh by pro spotřebitele nemusel znamenat přílišnou ztrátu, neboť přeprava zboží ani plastové obaly mu nepřinášejí žádný prospěch. [Latouche, 2012]
- snížení počtu pracovních hodin [Gorz, 1994; Victor, 2010]
- politiky v oblasti práce, které umožní menší tlak na produktivitu a vyšší zaměstnanost v sektorech jako je školství či zdravotnictví [Jackson, 2009]

- redistributivní zdanění, zdanění mezinárodních kapitálových transakcí a větší kontrolu daňových rájů, které umožní získat finance na potřebné změny v dalších sektorech [Latouche, 2009]
- zavedení limitů na emise CO₂, spotřebu energie i materiálů a znečištění [Alcott, 2010]
- moratoria na další těžbu některých zdrojů a budování nové infrastruktury [Kallis, Martinez-Alier, 2010]
- zdanění environmentálních škod, emisí CO₂ a jaderné energetiky [Latouche, 2012]
- přísnější regulace finančního systému, zahrnující kontrolu daňových rájů, vysoké povinné minimální rezervy pro banky, omezení spekulací a daně na mezinárodní pohyb kapitálu (Kallis 2010)
- zavedení spotřební daně namísto daně z práce jako nástroj podpoření zaměstnanosti a snížení tlaku na životní prostředí (ekologická daňová reforma), rozdělení práce v rámci celé společnosti a s tím spojené snížení počtu pracovních hodin a zkrácení pracovního týdne [Spanenberg, 2010; Kallis, 2011]

5.9. Kritika západního pojetí rozvoje

Důležitou součástí nerůstu je kritika rozvojové politiky bohatého geografického Severu. Latouche se domnívá, že „*nerůst je (...) zpočátku jednoduše vlajka, pod níž se shromažďují ti, kteří přistoupili k radikální kritice rozvoje...*“ [Latouche, 2012: 16], a dodává, že je třeba načrtnout obrysy alternativního směru politiky označovaného jako *post-development*.

Teoretikové nerůstu (mezi nimiž je také mnoho profesorů ekonomie např. Latouche, Martinez-Alier, Fournier) považují za velmi problematický předpoklad, že by se „nerozvinuté“ země měly vydat stejnou cestou rozvoje jako státy rozvinuté. Tito autoři upozorňují, že způsob rozvoje, který byl po několik desetiletí vnucován chudým státům, nevedl k vyřešení situace světové chudiny, nýbrž k jejímu zhoršení, k čemuž navíc přispívá nespravedlivé nastavení obchodních podmínek mezi státy globálního Severu a globálního Jihu. Podle Latouche [2012: 35] vedl rozvoj v rozvojových zemích k zániku původní kultury, homogenizaci a zbídačování společnosti.

Pro zachování objektivitu je však třeba poznamenat, že podle údajů světové banky poklesl počet lidí žijících pod hranicí 1,25 dolaru na den ze 43,1% v roce 1990 na

20,6% v roce 2010, v absolutních číslech z 1,9 na 1,2 miliardy. [web 9] Samozřejmě z těchto dat nelze vyvozovat výrazné zlepšení situace lidí, kteří tuto hranici překročili (a žijí např. za 2 dolary na den). Krom toho, už samotné hodnocení chudoby podle příjmu na den je kulturním imperialismem, jak o něm hovoří např. Slavoj Žižek. [Žižek, 2011] V mnohých oblastech světa totiž došlo k tomu, že vlivem expanze západních společností do rozvojových zemí bylo narušeno přirozené životní prostředí místních obyvatel, kteří do té doby žili víceméně soběstačně. Tito lidé pak byli nuceni (či přesvědčeni lákavou vidinou západního stylu života) přijmout logiku peněz a trhu. Pokud bychom tento posun chtěli vyjádřit penězi, mohli bychom (jen zdánlivě paradoxně) říci, že se některým lidem v rozvojových zemích žilo lépe za 0 dolarů na den, než za např. 2 dolary na den.

Na negativní aspekty rozvojové pomoci upozorňuje indická fyzička a ekofeministka Vandana Shiva. Ve svém článku pro časopis *The Ecologist* připomíná důsledky, které měla tzv. zelená revoluce na indický venkov: „*Zelená revoluce byla naprostým neúspěchem. Vedla k zmenšení genetické diverzity, zvýšení zranitelnosti vůči škůdcům, půdní erozi, nedostatku vody, zmenšení půdní úrodnosti, nedostatku stopových prvků, kontaminaci půdy, nedostupnosti výživných plodin pro místní obyvatelstvo, vystěhování mnoha malých farmářů ze své půdy, ochuzení venkova a zvýšení napětí a množství konfliktů. Přínos z ní měl jen agrochemický průmysl, velké petrochemické společnosti, výrobci zemědělských strojů, stavitelé přehrad a bohatí majitelé půdy.*“ [Shiva, 1991]

Původ tohoto přístupu vychází z hodnocení ostatních kultur z hlediska naší vlastní. V antropologii se pro tento přístup, při kterém popis probíhá z hlediska pozorovatele a objektivující vědy, jež hledá společné a nebere ohled na kulturní, společenské či jazykové odlišnosti zkoumané společnosti, používá výraz **etický** (angl. etic). Opačným přístupem je popis **emický** (angl. emic), vycházející z kategorií a představ aktérů jednání, příslušníků daného společenství, z jejich vlastního chápání a rozlišování. [Harris, 2001, poprvé publikováno 1968]

Na absurdnost posuzování nesrovnatelných životních způsobů obyvatel různých oblastí podle matematických výpočtů upozorňuje francouzský historik a politický aktivista Jean Chesneaux: „*Nezaměstnaný dělník bydlící ve slumu v Caracasu by byl určitě ohromen, kdyby zjistil, že si podle měřítek HDP užívá celkem záviděníhodný životní standard. Neméně užaslý by byl i víceméně soběstačně žijící rybář v Samoe,*

kdyby se dozvěděl, že podle HNP⁷³ patří mezi nejchudší obyvatele planety.“ [Chesneaux in Latouche, 1993: 199]

5.10. Alternativní ekonomické praktiky v rámci nerůstu

Jednou ze zásadních myšlenkových zdrojů nerůstu je kritika dominantního ekonomického modelu a především růstu pro růst. Podle Connil a kol. [2010 in Vachůnová 2013: 22] se alternativní ekonomické praktiky vyznačují především snahou o autonomii, spolupráci, solidaritu a nezávislost na vládě a bankovních institucích. Alternativní ekonomické chování pak chápou jako takové, které se vymyká tradičním kapitalistickým vzorům a konceptu „homo economicus“.

Obhájci nerůstu často obhajují lokální měny, jelikož věří v jejich potenciál v přechodu ke společnosti nerůstu. [např. Douthwaite, 2011; Kallis, 2011; Latouche, 2012] Některé z nejběžnějších motivací pro založení lokálních měn a účasti na nich (např. budování komunity, zpochybnění tradičního pojetí ceny (či hodnoty, angl. value) v ekonomické směně, usnadnění alternativního živobytí a eko-lokalizace) totiž rezonují i v rámci hnutí nerůstu. [Dittmer, 2013] Lokální měny ale neskýtají potenciál pouze pro „dobrovolný“ nerůst, nýbrž mohou sloužit také jako nástroj, jak se vyrovnat s „neplánovaným nerůstem v rámci růstového režimu“ [Schneider a kol., 2010: 517]

Obhájci nerůstu podporují lokální měny proto, že preferují tzv. „grassroots“ iniciativy (čili iniciativy vzniklé většinou spontánně na místní úrovni) před rozhodováním vlád, jelikož se domnívají, že vlády selhaly v zavádění účinné environmentální politiky během „epochy“ udržitelného rozvoje. [Kallis, 2011] Tato preference nicméně není jednoznačná, protože v menším rozsahu podporují i vládní reformy peněžního systému.

Lokální měny lze v zásadě rozdělit do čtyř kategorií [dle Dittmer, 2013: 3]:

1. LETS (Local Exchange Trading Systems or Schemes) je nepeněžní forma směny zboží a služeb v rámci definované skupiny lidí, která čítá zpravidla několik desítek až stovek členů. Obchoduje se s virtuálními převodními jednotkami (např. vindry, žaludy atd.), které mohou, ale nemusí být převoditelné na běžnou měnu. Ve skupinách funguje nějaká forma účetního systému, kam se zaznamenávají všechny uskutečněné transakce. Bilance

⁷³ Hrubý národní produkt vyjadřuje hodnotu toku zboží a služeb vytvořenou výrobními faktory ve vlastnictví subjektů národní ekonomiky za dané období (tedy i v zahraničí) [Web 13]

účtu může být kladná i záporná, avšak z dluhu se neplatí úroky. [Fraňková, 2012]

2. Časové banky (time banks) fungují na principu směnného obchodu; za zboží a služby se však neplatí penězi nebo surovinami, ale - jak už název napovídá - časem. Časové kredity jsou prostředkem vzájemné pomoci v rámci komunity.
3. „Hodinové měny“ (HOUR currencies) jsou alternativní tištěné měny (mezi nejznámější patří Ithaca HOURS), které mohou volně kolovat v lokálních ekonomikách. V Ithace na severu státu New York se některé místní (spíše alternativní) podniky zavázaly k tomu, že budou přijímat v omezeném množství tuto alternativní měnu.
4. Směnitelné lokální měny (Convertible local currencies) představují nejnovější, a také nejméně prozkoumaný typ lokálních změn. Stejně jako „hodinové měny“ kolují svobodně v rámci vymezeného území, ale na rozdíl od nich jsou podporovány oficiálním platidlem, za které mohou být směněny.

Hranice mezi těmito kategoriemi však mohou být nejasné a například systémy LETS mohou používat jako měřítko pro ocenění určitého produktu nebo služby *čas*, který členové systému strávili na daném produktu nebo službě. [Dittmer, 2013]

5.11. Krize jako šance pro nerůst?

Pro přírodu a životní prostředí je krize dobrou zprávou [Martinez-Alier, 2009]: menší růst znamená menší materiální spotřebu, méně emisí CO₂ a nižší míru ničení přirozených stanovišť; přinejmenším je to šance, jak se (pozdě, ale přece) udržet v rámci planetárních mezí. [Rockström a kol. 2009] Pro společnost to však samozřejmě může být katastrofa (jak zmiňuji 2.5. *Fetiš ekonomického růstu*, současné růstové ekonomiky neumí nerůst; namísto toho kolabují).

Krize samozřejmě nemá být cílem nerůstu, jde naopak o to se potenciální krizi pokud možno vyhnout nebo přinejmenším zmírnit její následky. Je nicméně zajímavé si povšimnout, že krize může mít, kromě zjevných negativních následků, také pozitivní efekt na lidské zdraví i společnost.

Velmi zajímavým a inspirativním případem toho, jak se může společnost vyvíjet, pokud dojde k prudkému propadu ekonomiky, je kubánská krize, zvaná též „zvláštní období“ („Special Period“). Po rozpadu Sovětského svazu zažila Kuba nejhorší ekonomickou krizi ve své historii. Tato země, do té doby závislá do velké míry na importu (především právě ze SSSR), v letech 1990-1993 o 75% veškerého importu přišla, dovoz ropy byl redukován na polovinu a HDP pokleslo o více než 50% - 65% (údaje se liší podle zdroje). [Borowy, 2013] Je zajímavé sledovat, jaký vliv měla krize na zdravotní stav obyvatelstva. Kvůli krizi poklesl denní přísun kalorií na obyvatele, podíl fyzické aktivity dospělých stoupl z 30% na 67%, procento obézních pokleslo ze 14% na 7%. „Mezi lety 1997-2002 poklesl podíl smrtí způsobených cukrovkou (o 51%), koronární chorobou (o 35%) a mozkovou mrtvicí (o 20%)...“ [Franco, 2007]

Proměny doznalo také zemědělství. Tváří v tvář nedostatku paliva, strojů, hnojiv a pesticidů přešla Kuba k organickému zemědělství: „Voli nahradili traktory, biopesticidy nahradily agrochemikálie, kompost, střídání plodin, polykultury a červy nahradili průmyslová hnojiva, a lidská práce nahradila stroje.“ [Borowy, 2013] Státem vlastněné zemědělství, které bylo stavěno pro pěstování monokulturních plodin určených na vývoz do Evropy a Severní Ameriky, se podařilo diverzifikovat a mohla tak vzniknout zemědělská družstva i soukromé vlastnictví půdy. Po protestech v roce 1994 byly znovu legalizovány farmářské trhy. Kuba a zejména pak Havana zaznamenala nevídaný nárůst městského zahradničení; byla to přirozená cesta, kterou lidé bojovali s nedostatkem potravin. [Borowy, 2013]

5.12. Má nerůst demokratizační potenciál?

Kritikové nerůstu často tvrdí, že jeho prosazení by bylo možné pouze za předpokladu, že bychom přijali nějakou formu direktivního řízení společnosti, ať už totality nebo eko-fašismu (viz kapitola 5.13. *Kritika nerůstu*). Obhájci nerůstu naopak proklamují, že transformace z růstové společnosti do společnosti nerůstu by měla demokratizační potenciál. Zaměříme se nyní blíže na analýzu možností, které skýtá přechod ke společnosti nerůstu pro prohloubení demokracie.

Demokracie, stejně jako svoboda nebo nerůst, je nejednoznačný, avšak podnětný pojem, s mnoha aspekty a definicemi. Pokud se hovoří o demokracii, je nejčastěji míněna politická demokracie, kterou pro účely této práce definuji jako „společenský

rozhodovací mechanismus na národní (ale také mezinárodní či lokální) úrovni, kde každý občan/stakeholder/člen má rovnocenný hlas.“ [Johanisová, Wolf, 2012: 564]

Z historického hlediska těžko popřít emancipační roli, jakou sehrály růst a volný trh v rozvoji politické demokracie. Vytváření demokratického konsenzu je historicky svázáno s příslibem růstu. Dnes se však situace obrátila - ekonomický růst byl povýšen nad jakoukoli politiku spravedlnosti a redistribuce (a začal být považován za jejich podmínku).⁷⁴ [Deriu, 2012]

V současném uspořádání tržních společností se centrum skutečné moci přesunulo z politické a institucionální sféry do sféry ekonomické. [Deiu, 2012] Rynda v této souvislosti hovoří o *perverzi*, jakožto o situaci, kdy si dva decizní (tj. rozhodovací) prostory – politika a ekonomika – „vyměnily role“, tedy „pervertovaly“ ve svůj opak. [Rynda, osobní sdělení]

Kromě politické demokracie hovoří zastánci nerůstu také o demokracii ekonomické, která může být definována jako *„princip brzd a protivah ekonomické moci a podpora práv občanů aktivně se účastnit ekonomiky, bez ohledu na sociální status, rasu, pohlaví atd.“* [Johanisová, Wolf, 2012: 562]

Johanisová a Wolf [2012] uvádějí šest návrhů, které by mohly přispět k prosazení ekonomické demokracie:

1. *Regulace tržních mechanismů a firemních (korporátních) aktivit.* Ty jsou důležité zejména kvůli rostoucí moci nadnárodních společností, jak jsem zmiňoval výše, jež mají na rozhodování často větší vliv, než národní státy, což vede v konečném důsledku k omezování politické i ekonomické demokracie. Mnozí autoři se staví skepticky k možnosti skloubit skutečnou demokracii s kapitalismem. Ve skutečnosti totiž zájmy malé skupiny lidí, která vlastní strategický výrobní prostředky (nebo s nimi nakládá nakládá), formují politiku a ekonomiku. [Burawoy, 2003 in Boillat a kol., 2012] Jedním z návrhů spadajících do této kategorie je například zavedení ekologické daňové reformy⁷⁵, která by mohla napomoci internalizovat externality velkých korporací a zároveň změnit chování spotřebitelů. Ekologická daňová reforma je jedním ze společných návrhů nerůstu [Latouche, 2012] a udržitelného rozvoje [Rynda, 1997] a zabývá se jí i Evropská unie a české ministerstvo životního prostředí⁷⁶. Johanisová a Wolf [2012] upozorňují, že aby tento návrh měl smysl (stejně jako další návrhy, jako

⁷⁴ To můžeme vidět ve většině politických debat na téma ekonomického růstu.

⁷⁵ Obecně se jedná o zvýšení daní nepřímých (především spotřební daně – tedy zdanění paliv a materiálů) a zároveň snížení daní přímých (především daně z příjmu). [<http://www.mzp.cz/cz/edr>]

⁷⁶ viz <http://www.mzp.cz/cz/edr>

například zkrácení pracovní doby nebo regulace a reformy finančního sektoru), bude třeba snažit se o jeho prosazení na evropské a nejlépe mezinárodní úrovni⁷⁷, v opačném případě by to mohlo vést k tomu, že se korporace pouze přesunou do země bez regulací.

2. *Morální, politická a praktická podpora sociálního podnikání*, tedy například podpora družstev⁷⁸, která mají strukturu založenou na principu „jeden člen jeden hlas“ na rozdíl od klasických společností, kde platí „jeden dolar jeden hlas“. Další výhodou družstev je, že jejich primární motivací není zisk, nýbrž užitek podílníků. Kromě družstev lze najít ještě mnohé další příklady sociálního podnikání jako například komunitou podporované zemědělství, bytová družstva, farmářské trhy či etické banky.

3. *Demokratické vytváření peněz*. Většina peněz, které jsou dnes v oběhu, byla vytvořena pomocí půjček (států, bank, firem, rodin atd.). Banky dnes vytvářejí peníze namísto států, a prostřednictvím (ne)poskytnutí úvěru nakonec rozhodují o tom, které oblasti, firmy a podniky dostanou přednost (přičemž kritériem nebývá sociální nebo environmentální prospěšnost, ale návratnost investice. Toto společensky důležité téma by mělo být více diskutováno v kontextu ekonomické demokracie i udržitelného nerůstu.

4. *Znovuzískání a přetvoření občin (commons)*. Občiny bývají nečastěji chápány jako lokální zdroje (suchozemské nebo mořské ekosystémy, držené ve společném vlastnictví nebo spíše správčovství [The Ecologist, 1992], mohou být inspirací pro nerůst, jelikož jsou většinou malého rozsahu, nejsou založené na trhu a snaží se o environmentální udržitelnost.

5. *Přerozdělení ekonomického „koláče“ ve smyslu příjmů i kapitálu*. Důraz na větší přerozdělení (ať už příjmů nebo majetku) kladou mnozí zastánci nerůstu (přerozdělení je jedním z osmi bodů Serge Latouche, jak prosadit „poklidný nerůst“ [Latouche, 2012: 42]).

6. *Ekonomická svoboda podle Vandany Shivy*. Jak tvrdí tato indická fyzička a ekologická aktivistka, „ekonomická svoboda je možnost rozhodnout se, jak budu vyrábět a co budu konzumovat. (...) Ekonomická svoboda se ztrácí, když rolník přijde o možnost hospodařit na svém pozemku, řemeslník už nemůže ušít sárí, místní společenství ztrácí ekonomickou soběstačnost.“ [Johanisová, 2014: 102] Jde tedy

⁷⁷ Což je podle mého názoru jeden z důvodů, proč se nerůst, pokud má mít reálnou šanci na úspěch, neobejde bez kooperace s udržitelným rozvojem.

⁷⁸ Prvorepublikovým družstevnictvím se u nás zabývá Nad'a Johanisová

především o aktivní podporu různých měřítek a způsobů produkce, včetně nezávislé výdělečné činnosti a samozásobitelství.

Podle Boillata a kol. navrhuji jako nejlepší cestu k realistické syntéze ekonomické demokracie a udržitelného nerůstu model tzv. self-managed economy. [Schweickart, 2002 in Boillat a kol., 2012] Ten spočívá v kontrole firem zaměstnanci, kteří prostřednictvím demokratických voleb rozhodují o organizaci a projektech svého podniku (ale zároveň nejsou jeho vlastníky). V takovém systému by nikdo nemohl koupit, prodat nebo vlastnit podnik, kde jiní lidé pracují. Model self-managed economy by navíc nevyžadoval radikální změnu lidské povahy, jelikož by stále byly zachovány některé principy tržní ekonomiky – volba spotřebitele, konkurence mezi výrobci, motivace formou odměny (platu) za snahu. [Boillat a kol., 2012: 602]

Jak upozorňuje např. Romano [2012], není zdaleka jisté, že si lidé při prosazení hlubšího demokratického rozhodování vždy zvolí environmentálně příznivá řešení na úkor jiných cílů, které považují za důležitější. *„Kdo zaručí, že občané vyhoví kultuře střídmosti, budou upřednostňovat malé obchody namísto obchodních center, malé budovy namísto mrakodrapů a všechno ostatní?“* [Romano 2012: 584]

Latouchovo tvrzení *„existují tedy dvě alternativy: nerůst nebo barbarství“* [Latouche, 2012: 16] se běžnému člověku, který se nezajímá o environmentální problémy, bude zdát přinejmenším přehnané. Je to dáno tím, že ekologická krize je neviditelná pouhým okem (můžeme sice vidět zdevastovanou krajinu, znečištěnou řeku nebo výkyvy počasí, ale sotva se můžeme přesvědčit o tom, zda skutečně probíhá globální klimatická změna či jestli je její hlavní příčinou činnost člověka). Pochopitelně pak může být nerůst chápán jako diktát využívaný experty, kteří jediní dokážou správně vyhodnotit skutečnost a posoudit, který způsob života by si měli lidé zvolit. [Romano, 2012: 583]

Kromě toho klade odpovědná spotřeba (a tím spíše nerůst) mnohem větší nároky na spotřebitele. Ten se musí naučit zapojit svou intelektuální kapacitu, aby ovládl své emoce a přemýšlel o důsledcích svého chování. Současný systém naproti tomu umožňuje (a podporuje) zaměřování se na krátkodobé cíle bez přemýšlení o následcích našeho spotřebitelského chování. [Romano, 2012: 587]

I když jsou lidé environmentálně uvědomělí a pokoušejí se o změnu, současný systém jim to velmi ztěžuje, ne-li znemožňuje: *„Lidé, kteří se snaží žít více udržitelně, zjišťují, že jsou v konfliktu se sociálním světem okolo nich [...] Navzdory rostoucí touze*

po změně je pro lidi téměř nemožné zvolit si udržitelný životní styl, bez ohledu na to, jak moc rádi by to udělali.”⁷⁹ [Jackson, 2009a: 151-153]

Problém je také v tom, že pokud by ekologická krize byla přijata kolektivně přijata jako pravdivá, bylo by možné dojít k závěru, že všechno musí sledovat konečný cíl, tzn. její vyřešení. Tehdy by bylo možné se ptát, proč raději nezvolit technokratický či nedemokratický režim, který je efektivnější na řešení naléhavějších situací než méně efektivní demokratický. [Romano, 2012]

Růst je oproti nerůstu neutrální v tom smyslu, že poskytuje lidem možnost volby a mohou se rozhodnout pro různé životní styly. [Romano, 2012]

5.13. Kritika nerůstu

Ačkoli není nerůst českými médii téměř reflektován, najdou se i výjimky. V internetové verzi Hospodářských novin proběhla v únoru roku 2012 zajímavá diskuse nazvaná „Je nezbytné stále růst?“ [Web 5]. Debata, které se zúčastnili převážně ekonomové⁸⁰, dobře ukazuje několik věcí. Za prvé dochází k častému nedorozumění, jež je spojeno s neznalostí (či nepochopením) pojmu nerůst a jeho zaměňováním s ekonomickou stagnací a poklesem HDP. To je jedna z pěti možných interpretací nerůstu, které nabízí van den Berg [2011], podle obhájců nerůstu však pokles HDP není cílem tohoto směru (ačkoli bude jeho nevyhnutelným následkem). [Kallis, 2011; Latouche, 2010] Nerůst není myslitelný v růstové společnosti (není to negativní růst, což by byl absurdní oxymóron), ale pouze ve „společnosti nerůstu“ postavené na jiné logice. [Latouche, 2012]

Nerůst je v diskusi také zaměňován s nulovým růstem, který souvisí s Ekonomikou ustáleného stavu Hermana Dalyho; nulový růst má užší (především ekonomický) význam než nerůst.

Charakteristické jsou také obavy o ohrožení liberalismu potažmo lidské svobody. V diskusi se objevuje strach z centrálního plánování⁸¹, případně názory, že by

⁷⁹ To zná většina lidí, kteří se pokoušejí o odpovědnou spotřebu – mnohdy se člověk ocitne v absurdních situacích, kdy srovnává bio rajčata z Itálie s běžnými českými rajčaty zabalenými v plastovém obalu. I odpovědný člověk pak začne pochybovat, zda by nebylo lepší, koupit si ta nejlevnější, příp

⁸⁰ Například Jan Macháček, Ivan Pilip či Tomáš Ježek; obhájkyní nerůstu byla pouze ekologická ekonomka Nad'a Johanisová

⁸¹ Podobné argumenty se objevují v českém prostředí i ve vztahu k Evropské unii – vzpomeňme si na rozruch, který vyvolaly zdánlivě malicherné kauzy „zrušení“ klasických žárovek nebo přejmenování pomazánkového másla. Snaha o direktivní řízení je vytýkána také českému environmentálnímu hnutí.

nerůst vyžadoval nějakou formu totality, která by řídila ekonomiku k požadovanému nerůstu.

Hospodářský růst a volný trh je většinou diskutujících chápán jako přirozená součást svobodné společnosti. Tento pohled vychází z antiideologického chápání trhu či kapitalismu. Takový náhled je však falešný: „*už jen vydávání kapitalismu za neutrální sociální mechanismus je ideologií (dokonce utopickou ideologií) v její nejryzejší podobě*“ [Žižek, 2011: 36] Slavoj Žižek hovoří o kapitalismu jako o „Reálnu“ našich životů, tedy o něčem, co je v obecném povědomí vnímáno jako cosi fatálního, nezvratného. [Žižek, 2011: 51]

Podle dalšího názoru, trh údajně vychází z lidské přirozenosti. Je pravdou, že „*žádná společnost by přirozeně nemohla existovat delší dobu bez nějakého druhu ekonomiky; před naší dobou ale neexistovala žádná ekonomika, která by alespoň v principu byla ovládána trhy. (...) Ačkoli instituce trhu byla už od pozdní doby kamenné celkem běžná, její role v ekonomickém životě byla pouze vedlejší.*“ [Polanyi, 2006: 48]

V debatě se ale objevily i návrhy, s nimiž přicházejí i samotní zastánci nerůstu. Jedním z nich je například čtyřdenní pracovní týden.

6. Nerůst vs. udržitelný rozvoj

6.1. Styčné body a rozdíly nerůstu a udržitelného rozvoje

Nyní již přistoupím k samotné analýze. O udržitelném rozvoji i udržitelném nerůstu budu v této kapitole hovořit jako o celcích, i když jsem si vědom, že oba koncepty jsou velmi široké a sestávají z mnoha odlišných postojů a myšlenek. Při komparaci obou konceptů vycházím u udržitelného rozvoje především ze zprávy Naše společná budoucnost i z textů Ivana Ryndy [1997, 2000, 2005] (jelikož jsem s tímto pojetím nejlépe seznámen) a u nerůstu zejména z knihy *Malé pojednání o poklidném nerůstu* Serge Latouche [2012] (jelikož se jedná o autora nejvíce spojovaného s nerůstem).

Jako první z hermeneutické analýzy vyplynula skutečnost, že koncepty udržitelného rozvoje a udržitelného nerůstu nejsou zcela souměřitelné – za prvé každý z nich prošel jiným **historickým vývojem**, za druhé se liší **mírou rozpracovanosti** a v neposlední řadě **přijetím na politické úrovni**. Oba koncepty se shodují v tom, že jsou značně široké a je tedy obtížné vymezit je jedinou definicí, což činí poněkud obtížným jejich srovnávání. Oba koncepty jsou **antropocentrické**, dalo by se říci „*přiznaně*“ *antropocentrické*⁸², protože v ohnisku jejich zájmu stojí jednoznačně a explicitně člověk.

Oba koncepty vznikly zcela odlišně. První a nejznámější pokus vymezit udržitelný rozvoj vzešel od Světové komise pro životní prostředí a rozvoj [Brundtlandová, 1991], jež byla ustavena Organizací spojených národů. Šlo tedy o přístup tzv. **top-down** (shora dolů), jinými slovy byl koncept udržitelného rozvoje nejprve rozpracován mezinárodní institucí a následně přijat jak na mezinárodní, tak na národní i regionální úrovni. Nerůst naproti tomu vznikl tzv. **bottom-up** (zdola nahoru). Původně se jednalo pouze o slogan proti ekonomickému růstu, který následně přejala různá sociální hnutí a až posléze se nerůst etabloval jako akademický (a politický) koncept.

Udržitelný rozvoj je také mnohem **komplexnější a propracovanější** než nerůst: „*Netáže se [udržitelný rozvoj] tedy jen po způsobech, metodách a výrobních a hospodářských technologiích řešení, hospodaření se zdroji, energií, znečištěním a odpady, ale hledá i optimální strukturu, organizaci a hodnotový systém společnosti a*

⁸² Toto spojení užívá Rynda [1995: 326] pro označení udržitelného rozvoje.

globální kooperativní postupy s využitím veškerých institucionálních a politických nástrojů. Je tedy možné bez jakékoli nadsázky říci, že neexistuje oblast společenského života a jeho vědní a výzkumné teoretické reflexe, jež by se trvale udržitelného rozvoje nějak netýkala, resp. v níž by trvale udržitelný rozvoj nehledal své strategie pro budoucnost.“ [Rynda, 1997] Za jeho relativně ucelený a úplný výklad lze považovat koncepční dokument OSN Agenda 21, který čítá několik set stran a čtyřicet kapitol. [česky Agenda 21, 1998] Nerůst vzhledem k nedávnému vzniku (a relativně malé vědecké komunitě, která se jeho teoretickému vymezení věnuje) logicky trpí nižší rozpracovaností navrhovaných řešení.

Jak jsem již zmiňoval na jiném místě, koncept udržitelnosti resp. udržitelného rozvoje je všeobecně přijatý na politické úrovni (v lokálním, národním i mezinárodním měřítku). Koncept nerůstu si zatím do politiky cestu hledá. Ve Francii vznikla dvě politická uskupení – *Strana pro nerůst* (PPLD, Parti pour la décroissance), která se však po dvou letech existence téměř rozpadla a neusiluje o zvolení a *Politické hnutí odpůrců růstu* (AdOC, Association d'Objecteurs de Croissance), které zastává tzv. „neelektoralistický přístup“⁸³. [Fraňková, Johanisová, 2013] Latouche [2012] se domnívá, že není třeba okamžitě fixovat hnutí nerůstu do politické strany: „*Předčasná institucionalizace programu nerůstu prostřednictvím politické strany by nás mohla uvrhnout do pasti politikaření, při němž politici zcela opouštějí sociální skutečnost a uzavírají se do vlastní politické hry.*“ [Latouche, 2012: 100] Nicméně, a zde spatřuji potenciál pro určitou „spolupráci“ nerůstu a udržitelného rozvoje, přestože nerůst prozatím nemá ambici (a v současném na růstu závislém systému s velkou pravděpodobností ani šanci) soupeřit s ostatními stranami v politické aréně, přichází s rozličnými návrhy, které je třeba přijmou v decizní sféře politiky. Jak ukázu vzápětí, mnohé návrhy prosazované příznivci nerůstu nejsou zdaleka nové a mnohé z nich se dostaly do povědomí veřejnosti právě díky udržitelnému rozvoji (např. ekologická daňová reforma).

Na základě provedené analýzy obou konceptů jsem došel k závěru, že na deklaratorní úrovni mají společné cíle. Domnívám se, že tytéž tři (či čtyři) pilíře udržitelného rozvoje (viz kapitola 4.1 *Tři plus jeden pilíř*) lze nalézt i v definici nerůstu. Pro připomenutí, Schneider a kol. [2010] definují nerůst jako: „*sociálně spravedlivé postupné snižování produkce a spotřeby, které zvyšuje lidskou spokojenost a zlepšuje*

⁸³ Přístup založený na předpokladu, že získání moci není nutným předpokladem k jakékoli společenské změně. [Liegey 2012 in Fraňková, Johanisová, 2013]

ekologické podmínky na lokální i globální úrovni, v krátkodobém i dlouhodobém horizontu.“ [Schneider a kol., 2010: 512]

V této definici nalezneme pilíř **ekonomický** („snížování produkce a spotřeby“), **environmentální** („zlepšuje ekologické podmínky“), **sociální** („sociálně spravedlivé“) i **lidský** („zvyšuje lidskou spokojenost“). Dalo by se říci, že obsahově se liší pouze ekonomický pilíř, protože zastánci udržitelného rozvoje o snížení produkce a spotřeby (alespoň takto explicitně) nehovoří.

Z opakovaného čtení primární literatury rovněž vyplynulo, že čtyři základní zobecnující požadavky udržitelného rozvoje⁸⁴ lze nalézt i u nerůstu. Podívejme se na ně podrobněji.

1. *Požadavek uspokojení (alespoň základních) potřeb všech lidí na Zemi* je zásadní i pro zastánce nerůstu. Explicitně to vyjadřuje definice přijatá na pařížské deklaraci o nerůstu: „*Cílem nerůstu je naplnit základní lidské potřeby a zajistit vysokou kvalitu života při současném snížení ekologického dopadu světové ekonomiky na udržitelnou úroveň...*“ [Declaration, 2008]
2. *Požadavek práv budoucích generací uspokojovat své potřeby* je součástí jednoho z myšlenkových proudů, ze kterých nerůst čerpá, totiž *spravedlnosti* (viz kapitola 5.4 *Ideová východiska nerůstu*). Tento směr zdůrazňuje jak odpovědnost vnitro-generační (prostorovou), tak mezi-generační (časovou).
3. *Respektování práv ostatních živých bytostí* – tento bod zmiňují autoři nerůstu spíše implicitně (a stejně tak je tomu i u udržitelného rozvoje), což je dáno tím, že oba koncepty jsou (jak jsem již zmiňoval) *přiznaně antropocentrické* a hlavní důraz je tedy kladen na člověka.
4. *Předvídaní důsledků našich činností v budoucnosti* (princip předběžné opatrnosti) zdůrazňují zastánci nerůstu, kteří varují před riziky nedostatečně demokratické debaty o technologických inovacích (např. Illich nebo Ellul).

Oba koncepty se shodují na **principu diferenciaci**, tedy na odlišném přístupu k zemím globálního Severu a globálního Jihu. Jak bylo již řečeno, koncept nerůstu je zamýšlen především pro „přerozvinuté“ země, které by měly omezit velikost svých ekonomik. Potřebu sebeomezení však vnímají i teoretikové udržitelného rozvoje: „*Stále si nejsme ochotni připustit fakt, že nikoli v zájmu udržitelného rozvoje, ale v zájmu*

⁸⁴ Viz Nováček [2011: 219-220] kapitola 4. *Udržitelný rozvoj*.

důstojného života pro všechny se bohatý geopolitický Sever bude muset uskrovnit.“ [Rynda, 2005: 327] Mnohem častěji se nicméně v debatách vyskytuje pojetí tzv. slabé udržitelnosti, které věří v řešení založeném na důvěře v technologický pokrok a schopnost trhu stimulovat potřebné inovace [viz např. WB, 2003]

Podle Latouche [2012] by v rozvojových zemích nemělo docházet k nerůstu (rozuměj k poklesu) ekologické stopy (ani HDP), což ovšem neznamená, že by tyto země měly následovat růstový model rozvinutých zemí. Naopak je třeba, aby se „od-rozvinuly“, tj. opustily řetězec rozvojové politiky, k čemuž je nezbytné zavedení nerůstu v rozvinutých zemích. Rozvojová „pomoc“ podle něj spíše škodí. *„Budou-li Etiopie a Somálsko dále nuceny vyvážet potravu pro naše domácí zvířata, budeme-li vykrmovat dobytek na porážku sojovými pokrutinami získanými na žďárech amazonského pralesa, zadusíme jakýkoliv pokus o skutečnou nezávislost rozvojových zemí.*“ [Latouche, 2012: 63]

Další významným styčným bodem je **princip spravedlnosti**, který se objevuje na dvou úrovních - jako redistribuce mezi globálním Severem a Jihem a v rámci jednotlivých společností. Jako jedno z možných řešení chudoby (nejen) v rozvojových zemích navrhuje zpráva *Naše společná budoucnost* zavedení politiky *přerozdělování příjmů*. Aby byla tato politika úspěšná, je třeba usilovat o přírůstek národního důchodu minimálně o 3%. [Brundtlandová, 1991: 52] Přerozdělení zdůrazňuje rovněž Serge Latouche v jednom z 8 bodů na cestě ke společnosti nerůstu. [Latouche, 2012: 42-43] Udržitelný rozvoj si dobře uvědomuje souvislosti mezi růstem a nerovným rozdělením příjmů. *„Rychlý růst spojený s nedokonalou distribucí příjmů může být horší než pomalejší růst spojený s jejich redistribucí ve prospěch chudých*“ [Brundtlandová, 1991: 53]

Ačkoli se zastánci nerůstu výslovně vymezují vůči růstovému paradigmatu a obecně trhu, přesto někteří přicházejí s **tržními řešeními**, která jsou součástí strategií udržitelného rozvoje. Příkladem takového návrhu může být zejména ekologická daňová reforma, která se objevuje již ve zprávě *Naše společná budoucnost* a hovoří o ní také Serge Latouche. [Brundtlandová, 1991; Naše globální sousedství, 1995: 228; Latouche, 2012: 78-79] Jiným příkladem pak může být zavedení daní na emise CO₂, či snížení plýtvání energií.

Zastánci obou konceptů se domnívají, že přechod k udržitelné společnosti tedy není myslitelný bez **nového systému hodnot**: *„trvale udržitelný rozvoj je na něm založen a bez změny dosavadního stavu zůstává nerealizovatelný*“ [Rynda, 1997: 11]

Podle Ryndy může být trvale udržitelný rozvoj chápán v nejšířším slova smyslu jako nová kultura, tedy komplexně, nikoli jako pouhá ochrana životního prostředí a péče o sociální sféru. [Rynda, 1997] Stejně tak Latouche [2012] tvrdí, že společnost nerůstu není myslitelná při zachování hodnot konzumní společnosti. Zde je nicméně důležitý rozdíl v tom, že udržitelný rozvoj se domnívá, že udržitelnosti lze dosáhnout *v rámci současného systému*, nerůst „*usiluje o změnu neoklasické ekonomiky, neoliberální politiky a především růstového fetišismu, který dominuje veřejnému diskurzu, a nejen růstu samotného a jeho fyzických a sociálních dopadů.*“ [Spangenberg, 2009: 565]

Podobně kriticky se vůči současné mainstreamové ekonomické teorii vymezuje i Rynda: „*Neoklasické liberální ekonomické paradigma, tzv. ekonomistické myšlení, jednostranně přeceňuje význam a soběstačnost ekonomické teorie a tržní praxe.*“ [Rynda, 1997: 9]

Srovnajme nyní, jak se liší přístupy obou konceptů k pojům **růst** a **rozvoj**. Latouche [2012] chápe slovo „rozvoj“ dvěma odlišnými způsoby (v obou případech kriticky). Za prvé jím označuje zavádění „*ekologicky efektivních*“ *technologií*, jež mají řešit problém udržitelnosti, za druhé *rozvojovou politiku* aplikovanou zeměmi globálního Severu na rozvojové země).

V jiném místě své práce Latouche rozlišuje „*na jedné straně „rozvoj“ a „růst“ (s malými písmeny) jako vývojové fenomény, které se týkají konkrétní reality (obyvatelstva, produkce brambor, množství odpadu) a jež mohou (či nemusí) být velmi žádoucí, a na druhé straně „Rozvoj“ a „Růst“ jakožto abstraktní pojmy označující ekonomickou dynamiku, která je sama o sobě cílem.*“⁸⁵ [Latouche, 2012] I autoři pařížské deklarace přiznávají, že bude nejspíše nutné, aby po určité přechodné období některé statky a služby (městská hromadná doprava, kola, obnovitelné zdroje energie) nadále rostly.⁸⁶ [Declaration, 2008] Tento postoj je samozřejmě snadno napadnutelný, zejména u obnovitelných zdrojů. Kritikové se mohou oprávněně ptát, proč má poklesnout výroba jedné technologie (dejme tomu mobilních telefonů), ale zároveň by měla stoupnout výroba jiné technologie (například solárních elektráren). Přitom obě technologie představují po skončení životnosti výraznou zátěž pro životní prostředí.

Dalším velmi významným aspektem věci je rozhodnutí o tom, v kterém případě je růst výroby a spotřeby v pořádku a kdy by mělo naopak docházet k opačnému trendu. Velmi podstatná je zde snaha o prohloubení demokracie, jak ji deklarují zastánci

⁸⁵ Je třeba podotknout, že sám Latouche ovšem takovému odlišení ve svém vlastním textu neužívá.

⁸⁶ Zdá se tedy, že zastáncům nerůstu více vadí posedlost růstem než růst samotný.

nerůstu. Jak jsem již zmiňoval výše, při prohloubení demokratického rozhodování však není jisté, zda si lidé zvolí environmentálně příznivější variantu.

Udržitelný rozvoj chápe výraz **rozvoj** na jedné straně jako rozvojovou politiku (kterou nerůst tolik kritizuje), na druhé straně pak *kvalitativní* povahu růstu. Rozdíl mezi *kvantitativní* a *kvalitativní* povahou růstu je třeba ještě jednou zdůraznit (již jsem se o něm zmiňoval v kapitole 4.). Jak si totiž všímá i Latouche (nicméně nedostatečně to reflektuje), *růst* či *rozvoj* jako vývojové fenomény mohou mít i pozitivní podobu. Kvalitativně pojatý růst totiž může být *růstem kvality života*, jak na to upozorňuje Rynda [2005].

Nerozlišování mezi **kvantitativní** a **kvalitativní** podobou růstu či rozvoje chápu jako jeden ze zásadních nedostatků při kritice udržitelného rozvoje z pozice zastánců nerůstu. Když Latouche hovoří o posunu hodnot od materialismu k nemateriálním hodnotám, jde mu především o zvýšení *kvality života*, a dalo by se říci, že hovoří o *kvalitativním rozvoji*. Zastánce silné udržitelnosti Herman Daly tvrdí, že zatímco růst musí skončit, neznamená to, že by měl skončit *rozvoj*, tedy „*kvalitativní změna, realizace potenciálu, evoluce směrem k vylepšené, nikoli však větší, struktuře nebo systému – zvýšení kvality zboží a služeb (přičemž kvalita je měřena možností zvýšení lidské duševní pohody), zajištěná při daném hmotném toku.*“ [Daly, Farley, 2004: 6]

Ačkoli je ekologická ekonomie jedním z myšlenkových zdrojů nerůstu, jeho zastánci nereflektují, že z ní vychází rovněž silná udržitelnost.

6.2. Zodpovězení výzkumných otázek

Nyní se na základě skutečností, které vyplynuly provedené analýzy, pokusím opovědět na výzkumné otázky zmíněné v úvodu práce.

Je kritika udržitelného rozvoje z pozic zastánců nerůstu oprávněná?

Zastánci nerůstu až na výjimky nerozlišují mezi slabou a silnou udržitelností ani mezi kvalitativním a kvantitativním růstem. Latouche např. uvádí příklady firem, jenž zneužívají pojmu udržitelný rozvoj jako formu tzv. greenwashingu („natírání na zeleno“) [Latouche, 2012: 16-17] a implicitně tak ztotožňuje toto „vulgarizované“ pojetí s velmi propracovanou komplexní strategií, jakou udržitelný rozvoj ve skutečnosti je [viz Agenda 21].

Domnívám se, že za to, že dochází ke zneužívání pojmu udržitelný rozvoj lze jen těžko vinit ty, kteří vytvořili jeho základní dokumenty. Pokud je nějaký koncept všeobecně přijat, je velmi pravděpodobné, že dojde k jeho desinterpretacím (je to stále lepší, než aby si zachoval definiční čistotu a zůstal zapomenut). Při hodnocení úspěchů či neúspěchů udržitelného rozvoje je třeba si uvědomit, v jakém kontextu tento koncept vznikl a prosazoval se. Byl to konec 80. a počátek 90. let, kdy se rovněž začala prosazovat ideologie neoliberalismu. Je proto pochopitelné, že při prosazování udržitelného rozvoje muselo dojít a stále dochází k mnoha kompromisům, přesto má zásluhu na prosazení nejen environmentálních témat do politické debaty.

Nerůst rovněž vyčítá udržitelnému rozvoji to, že se nevymezuje vůči současnému systému založeném na růstu. To je pravda jen částečně. Jak jsem ukázal, kritika vůči neoliberálnímu paradigmatu zaznívá i od zastánců udržitelného rozvoje. Na druhou stranu je pravda, že udržitelný rozvoj nevolá po novém systému, který by ten současný nahradil. Právě díky tomu, že věří v nápravu současného systému, se může zasazovat o řešení směřující k udržitelnosti. Je nicméně pravda (jak také zdůrazňují zastánci nerůstu), že jsme udržitelnosti ani po necelých třiceti letech od vydání zprávy *Nашe společná budoucnost* rozhodně nedosáhli.

Zastánci nerůstu se rovněž dopouštějí zjednodušení, když nerozlišují mezi slabou a silnou udržitelností a kritizují udržitelný rozvoj jako celek. Silná udržitelnost má přitom s nerůstem společné rysy, jak jsem se snažil ukázat v předchozí kapitole.

Navíc se domnívám, že odsuzováním udržitelného rozvoje zastánci nerůstu nevědomky napomáhají příznivcům neoliberálního paradigmatu.

Představuje nerůst (reálnou) alternativu udržitelného rozvoje?

Na základě analyzované literatury se domnívám, že nerůst rozhodně nepředstavuje alternativu ve smyslu nahrazení udržitelného rozvoje na úrovni politického decizního prostoru a to hned ze dvou důvodů. Za prvé jsem přesvědčen, že neexistuje naděje, aby se v současném systému, který je doslova závislý na růstu (viz kapitola 2.5 *Fetiš ekonomického růstu*), koncept nerůstu prosadil v demokratickém rozhodovacím procesu. Za druhé o něco takového zastánci nerůstu (zatím) ani neusilují (vzniklá politická uskupení ve Francii tvoří spíše výjimku potvrzující pravidlo), jelikož se obávají (jako např. Latouche), že by je vstup do politiky mohl uvrhnout do pastí politikaření a odvést od radikálních návrhů.

Domnívám se však, že nerůst může představovat koncept *komplementární* udržitelnému rozvoji, respektive že by udržitelný nerůst mohl (a měl) usilovat o kooperaci s udržitelným rozvojem (a zejména jeho silnou variantou), jelikož by tak mohl napomoci prosazení svých vlastních cílů. Komplementarita obou konceptů spočívá především ve shodných návrzích na řešení, která by mohla napomoci k dosažení udržitelnosti.

6.3. Komparace zjištěných výsledků s podobně zaměřeným výzkumem

V následující podkapitole se pokouším konfrontovat zjištěné výsledky s výzkumem na podobné téma.

Jen výjimečně lze nalézt literaturu, která by se snažila konstruktivně propojit udržitelný rozvoj s nerůstem. Lorek a Fuchs [2012] se právě o takovou syntézu pokoušejí; konkrétně se snaží najít podobnosti mezi tzv. „*udržitelnou spotřebou*“⁸⁷ (sustainable consumption) a nerůstem. Domnívají se, že udržitelná spotřeba může obohatit nerůstové hnutí o důležité informace o potřebách a strategiích pro radikální změnu, o kterou se nerůst snaží. Ve svém článku rozlišují „*slabě udržitelnou spotřebu*“ (weak sustainable consumption, wSC) a „*silně udržitelnou spotřebu*“ (strong sustainable consumption, sSC). Slabě udržitelná spotřeba (na kterou se zaměřuje většina literatury o udržitelné spotřebě) vychází z předpokladu, že udržitelné spotřeby může být dosaženo díky zlepšení energetické účinnosti za pomoci technologických řešení, a že se tato technologická řešení mohou rozšířit na trhu díky poptávce spotřebitelů. Silně udržitelná spotřeba se naopak vyznačuje nedůvěrou v tržní a technologická řešení a zdůrazňuje potřebu snížení celkové spotřeby zdrojů.⁸⁸ SSC navíc nechápe spotřebu pouze ve smyslu ekonomických aktivit, které se odehrávají na trhu a jsou vyjádřeny penězi, ale také jako nemateriální příspěví k „dobrému životu“ (zdůrazňuje aktivity jako sousedská výměna, práce v komunitě, samozásobitelství, pokusy o zlepšení lidské duševní pohody (well-being) prostřednictvím sociálních struktur a lepší využití času namísto hromadění materiálních statků). [Lorek, Fuchs, 2012]

Největším problémem wSC je podle autorek slepá víra v technologická řešení, která mají pomoci vyřešit nedostatek zdrojů a také snížit zátěž na životní prostředí.

⁸⁷ Tento výraz může nabývat různých významů. Zde odkazuje na udržitelnou spotřebu zdrojů, přičemž bere v úvahu celý životní cyklus produktu. Udržitelná spotřeba zdrojů zahrnuje spotřební vzorce podniků, států, domácností a jednotlivců – jak na to poukazuje stěžejní dokument udržitelného rozvoje Agenda 21 [česky Agenda 21, 1998].

⁸⁸ Podobně jako u slabé a silné udržitelnosti obecně.

Kvůli absenci absolutního decouplingu a existenci tzv. rebound efektu (viz kapitoly 4.5 *Mýtus decouplingu* a 4.6 *Jevonsův paradox a rebound efekt*) je potenciál technologií pro dosažení skutečné udržitelnosti v rámci planetárních mezí [Rockstöm, 2009] patrně jen malý.

Podle Constanzy [1989] bychom se tedy měli vzhledem k nejistému technologickému vývoji (a stejně nejistému vývoji životního prostředí) patrně snažit o dosažení co nejlepších technologických inovací (snažit se o opak by byl nesmysl), ale zároveň bychom si měli zachovat pesimistický náhled a zavádět strategie zmírňující riziko (pouze tak se můžeme vyhnout katastrofě v případě, že technologie skutečně nepřinesou řešení).

Lorek a Fuchs [2012] se domnívají, že „*pokud chce udržitelný rozvoj poskytnout největší potenciál pro dobrý život pro každého v rámci nosné kapacity Země, bude nezbytné [přijmout] radikální a systémové změny naznačované sSC.*“ [Lorek, Fuchs, 2012: 33]

Lorek [2010 in Lorek, Fuchs, 2012] navrhuje „politiku cukru a biče“ (carrot and stick approach). Bič je v tomto případě vytvoření pocitu *naléhavosti* (šíření myšlenky, že omezení spotřeby není volba, nýbrž něco, co nás čeká, ať chceme nebo ne). Zda nás čeká hladké nebo tvrdé přistání bude záležet výhradně na schopnostech zastánců sSC a nerůstu, zdali se jim podaří rozšířit toto sdělení včas. [Princen, 2010 in Lorek a Fuchs, 2012] Cukrem pak může být zdůrazňování skutečnosti, že zmenšování ekonomiky nemusí být taková tragédie, jak nám naznačují mainstreamoví ekonomové. Je důležité zdůrazňovat prvky, které zvyšují duševní pohodu (well-being), ale nesouvisejí se zvyšováním materiální spotřeby. Rovněž upozorňování na skutečnost, že od určité hranice vyšší příjem nepřináší větší štěstí (viz Easterlinův paradox, kapitola 2.8, graf č. 2)

Lorek a Fuchs shrnují, že „*pokud vyjdeme z původní definice a vyhneme se nedorozuměním způsobeným zaujatou reinterpetací, je udržitelný rozvoj stále přesvědčivý koncept.*“ [Lorek, Spangenberg, 2014: 33]

Pokud bych porovnal výše uvedený výzkum s mými vlastními závěry, lze konstatovat, že Lorek a Fuchs docházejí k podobným závěrům, zejména co se týče silné udržitelnosti (resp. silně udržitelné spotřeby). Lorek a Fuchs se, soudě dle citace uvedené v předchozím odstavci, rovněž domnívají, že existuje možnost plodné spolupráce nerůstem a udržitelným rozvojem.

7. Závěr

Ačkoli oba koncepty vznikly zcela odlišným způsobem (myšlenka udržitelného rozvoje byla formulována mezinárodní institucí, zatímco nerůst původně vznikl jako aktivistický slogan proti růstu) a *nejsou* v tomto směru *zcela souměřitelné*, na základě metod zakotvené teorie a hermeneutické analýzy se mi podařilo objevit mezi nimi zásadní podobnosti. Lze konstatovat, že *i v definicích nerůstu lze nalézt čtyři základní zobecňující požadavky*, které nachází Nováček u udržitelného rozvoje - uspokojení potřeb všech lidí na Zemi, právo budoucích generací uspokojovat své potřeby, požadavek respektovat cizí bytosti (i když tento bod spíše jen implicitně) a princip předběžné opatrnosti. Rovněž je možné konstatovat, že nerůst jakožto myšlenkový koncept v sobě zahrnuje *čtyři pilíře*, na nichž stojí udržitelný rozvoj. Dále se oba koncepty shodují v principu *diferenciace* (tedy odlišném přístupu k zemím globálního Severu a globálního Jihu), zastánci nerůstu však silně odmítají současnou rozvojovou politiku. S tím souvisí další shodný princip *spravedlnosti*. Oba koncepty zdůrazňují spravedlivější přerozdělování jak v rámci národů, tak mezi Severem a Jihem. Přestože je pro růst typická výrazná kritika trhu, překvapivě se s udržitelným rozvojem shodne na některých *tržních řešeních* environmentálních problémů, příkladem může být ekologická daňová reforma či zdanění škodlivých aktivit, jako je emitování CO₂.

Jak jsem také zjistil, zastánci nerůstu při kritice *růstu* téměř úplně opomíjejí rozlišení mezi jeho *kvalitativním a kvantitativním* pojetím, což je pro udržitelný rozvoj (a nejen pro něj) velmi podstatné. Růst kvality (např. kvality života), na rozdíl od kvantitativního růstu, je cílem, o který se oba koncepty snaží. Zastánci nerůstu rovněž opomíjejí rozlišovat mezi silnou a slabou udržitelností. Silná udržitelnost přitom vychází ze stejných zdrojů jako ekologická ekonomie, což je jeden z myšlenkových zdrojů nerůstu, takže má nerůst k silné udržitelnosti (a potenciálně k udržitelnému rozvoji) velmi blízko. Kritika udržitelného rozvoje je tedy v některých případech neoprávněná či přinejmenším neuvážená.

Na základě rešerše literatury v první části práce se domnívám, že existují velmi závažné důvody pro přehodnocení ekonomického růstu a závislosti naší společnosti na něm, jak na to upozorňují zastánci nerůstu. Osobně se domnívám, že nerůst je velmi plodný a inspirativní koncept, který má potenciál stát se novým „velkým vyprávěním“ 21. století. Jelikož však zatím nemají zastánci nerůstu ambice, a v současném systému s největší pravděpodobností ani naději, prosazovat své myšlenky v politickém decizním

prostoru, jejich naděje spočívá v tom, že se budou snažit o komunikaci se zastánci udržitelného rozvoje a o kooperaci v tom, co oba koncepty spojuje. Domnívám se, že jediná možnost, jak se přiblížit k utopické společnosti nerůstu, je snažit se o změnu na co nejvíce různých úrovních, udržitelný rozvoj nevyjímaje.

Tvoří tedy nerůst reálnou alternativu udržitelného rozvoje? Domnívám se, že spíše než alternativu představuje nerůst koncept *komplementární* udržitelnému rozvoji, který má přesto velký potenciál posunout naši společnost směrem ke skutečné udržitelnosti a zabránit tak reálně hrozící katastrofě.

8. Bibliografie

- AGENDA 21. 1998. *Český překlad textu části Přílohy II dokumentu "Report of the United Nations Conference on environment and development" (Rio de Janeiro, 1992)*. Praha: Ministerstvo životního prostředí ČR.
- ALCOTT, B. 2010. Impact caps: why population, affluence and technology strategies should be abandoned. *Journal of Cleaner Production*. Roč. 18, str. 552-560.
- BAUDRILLARD, Jean. 1998. *The consumer society: myths and structures*. London: SAGE Publications Ltd.
- BECK, Ulrich. 2011. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2. vyd.
- BELL, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- BINSWANGER, Mathias. 2001. Technological progress and sustainable development: what about the rebound effect? *Ecological economics*. Roč. 36, č. 1, str. 199-132.
- BLACKSTONE, William, T. (ed.). 1974. *Philosophy & Environmental Crisis*. Atény: University of Georgia Press. In: Kolářský, Rudolf. 2011. *Filosofický význam současné ekologické krize*. Praha: Filosofia.
- BOILLAT, Sébastien; GERBER, Julien-Francois; FUNES-MONZOTE, Fernando R. 2012. What economic democracy for degrowth? Some comments on the contribution of socialist models and Cuban agroecology. *Futures*. Roč. 44, str. 600-607.
- BOROWY, Iris. 2013. Degrowth and public health in Cuba: lessons from the past? *Journal of Cleaner Production*. Roč. 38, str. 17-26.
- BOULDING, Kenneth E. The Economics of the Coming Spaceship Earth In H. Jarrett (ed.) 1966. *Environmental Quality in a Growing Economy*, str. 3-14. Baltimore, MD: Resources for the Future/Johns Hopkins University Press.
- BRUNDTLANDOVÁ, G. H. (ed.). 1991. *Naše společná budoucnost*. Světová komise pro životní prostředí a rozvoj. Praha: Academia.
- COOK, John; NUCCITELLI, Dana; GREEN, Sarah A.; RICHARDSON, Mark, WINKLER, Bärbel; PAINTING, Rob; WAY, Robert; JACOBS, Peter; SKUCE, Andrew. 2013. Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature. *Environmental Research Letters*. Roč. 8, č. 2., str. 1-7.
- CONDORCET, Nicolas de. 1968. *Náčrt historického obrazu pokroků lidského ducha*. Praha: Academia.
- COSTANZA, Robert. 1989. *What is ecological economics*. *Ecological Economics*. Roč. 1, č. 1, str. 1-7.

- CRUTZEN, Paul J.; STOERMER, Eugene. F. 2000. The „Anthropocene“. *Global Change Newsletter*. Roč. 41, str. 17–18.
- DALY, Herman E. 1980. *Economics, ecology, ethics: Essays towards a steady-state economy*. San Francisco: W. H. Freeman and Company. Dostupné z: http://www.uvm.edu/~jdericks/Iceland/Daly_Ends_n_Means.pdf
- DALY, Herman E.; COBB, John B. 1989. *For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
- DALY, Herman E. 1997. *Beyond growth. The economics of sustainable development*. Beacon Press, Boston. Dostupné z: <http://www.scribd.com/doc/98478810/Herman-E-Daly-Beyond-Growth-the-Economics-of-Sustainable-Development-Beacon-Press-1997>
- DALY, Herman E.; FARLEY, Joshua. 2004. *Ecological Economics: Principles and Applications*. Washington: Island Press.
- DECLARATION. 2008. *First international conference on economic de-growth for ecological sustainability and social equity*, Paris 18–19 April. Dostupné z: <http://events.it-sudparis.eu/degrowthconference/en/>
- DEMARIA, Federico; SCHNEIDER, Francois; SEKULOVA, Filka; MARTINEZ-ALIER, Joan. 2013. What is degrowth? From an activist slogan to a social movement. *Environmental Values*. Roč. 22, č. 2, str. 191–215.
- DIETZ, Simon; NEUMAYER, Eric. 2007. Weak and strong sustainability in the SEEA: Concepts and measurements. *Ecological Economics*. Roč. 61, č. 4, s. 617–626. Dostupné z: http://eprints.lse.ac.uk/3058/1/Weak_and_strong_sustainability_in_the_SEEA_%28LSE%29.pdf
- DITTMER, Kristofer. 2013. Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual. *Journal of Cleaner Production*. Roč. 54, str. 3–13.
- DOUTHWAITE, Richard. 2000. *The Growth Illusion. How Economic Growth Enriched the Few, Impoverished the Many and Endangered the Planet*. Dublin: The Lilliput press.
- DOUTHWAITE, R. 2011. Degrowth and the supply of money in an energy-scarce world. *Ecological Economics*. Roč. 84, 187–193.
- DOUTHWAITE, Richard; MLČOCH, Lubomír. 2011. Prosperita bez ekonomického růstu? *Sedmá generace*. Roč. 20, č. 1., str. 10–12.

- EASTERLIN, Richard A. 1974. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: DAVID, Paul A.; REDER, Melvin W., (eds.), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, New York: Academic Press, Inc.
- EIA. 2008. *International Energy Annual 2006*. Washington DC: Energy Information Administration. Dostupné z: www.eia.doe.gov/emeu/iea.
- EHRlich, Paul R.; HOLDREN, John P. 1971. Impact of Population Growth. *Science*. Roč. 171, č. 3977, str. 1212 - 1217.
- FAO. 2011. *Global food losses and food waste – Extent, causes and prevention*. Rome. Dostupné na: <http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf>
- FOURNIER, V. 2008. Escaping from the economy: the politics of degrowth. *International Journal of Sociology and Social Policy*. Roč. 28, č. 11/12, str. 528–545.
- FRANCO, Manuel; ORDUÑEZ, Pedro; CABALLERO, Benjamín; TAPIA GRANADOS, José A., LAZO, Mariana; BERNAL, José Luís; GUALLAR, Eliseo; COOPER, Richard S.. 2007. Impact of energy intake, physical activity, and population-wide weight loss on cardiovascular disease and diabetes mortality in Cuba, 1980–2005. *Journal of Epidemiology*. Roč. 166, str. 1374–1380.
- FRAŇKOVÁ, Eva. 2007. *Ničí práce svět? Použitelnost 2. termodynamického zákona a pojmu entropie v environmentální argumentaci*. Diplomová práce na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/144194/fss_m/Eva_Frankova_DP.pdf?zpet=https:%2F%2Ftheses.cz%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DNi%C4%8D%C3%AD%20pr%C3%A1ce%20sv%C4%9Bt%3F%26start%3D1
- FRAŇKOVÁ, Eva. 2011. Prosperita bez ekonomického růstu? *Sedmá generace*. Roč. 20, č. 1., str. 7-8.
- FRAŇKOVÁ, EVA. 2012. *Ekonomická lokalizace v environmentálních souvislostech aneb Produkce a spotřeba zblízka*. Disertační práce na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/144194/fss_d/lokalni_dessert_EF_Final_komprimovane.pdf
- FRAŇKOVÁ, Eva; JOHANISOVÁ Nad'a. 2013. Udržitelný nerůst: Nový zastřešující koncept v environmentální argumentaci? *Sociální studia: Katedra sociologie FSS MU*. Roč. 10, č. 1, str. 13–34. Dostupné z: <http://socstudia.fss.muni.cz/sites/default/files/Fra%C5%88kov%C3%A1,Johanisov%C3%A1.pdf>
- GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas. 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.
- GORZ, A. 1994. *Capitalism, Socialism, Ecology*. Verso: London.

- GRONDIN, Jean. 1997. *Úvod do hermeneutiky*. Praha: Oikoymenh.
- HARRIS, M. 2001. *The Fall of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. London: AltaMira Press.
- HAWKEN, Paul; LOVINS, Amory; LOVINSOVÁ, L. Hunter. 2003. *Přírodní kapitalismus. Jak se rodí další průmyslová revoluce*. Praha: Mladá fronta.
- HIRSCH, Robert L. 2005. *Peaking of World Oil Production. Impacts, Mitigation, & Risk Managements*. US-Energy Ministry. Dostupné z: http://www.netl.doe.gov/publications/others/pdf/oil_peaking_netl.pdf
- HIRSCH, Robert L. 2008. Mitigation of maximum world oil production: shortage scenarios. *Energy Policy*. Roč. 36, č. 2, str. 881-889.
- HENDL, Jan. 2008. *Kvalitativní výzkum: Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál. 2. vyd.
- HOPWOOD, Bill; MELLOR, Mary; O'BRIEN, Geoff. 2005. Sustainable development. Mapping different approaches. *Sustainable Development*, roč. 13, č. 1, s. 38–52.
- ILLICH, Ivan. 1973. *Tools for Conviviality*. London: Calder and Boyars.
- INTERNATIONAL ENERGY AGENCY. 2008. *World Energy Outlook*. Paris: IEA.
- IPCC. 2007. *Climate change 2007: Mitigation*. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- IPCC. 2013. Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2013: The Physical Science Basis*. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Stocker, T.F., D. Qin, G.-K. Plattner, M. Tignor, S.K. Allen, J. Boschung, A. Nauels, Y. Xia, V. Bex and P.M. Midgley (eds.)]. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- IPCC. 2014a. Summary for policymakers. In: *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Field, C.B., V.R. Barros, D.J. Dokken, K.J. Mach, M.D. Mastrandrea, T.E. Bilir, M. Chatterjee, K.L. Ebi, Y.O. Estrada, R.C. Genova, B. Girma, E.S. Kissel, A.N. Levy, S. MacCracken, P.R. Mastrandrea, and L.L. White (eds.)]. Cambridge, New York: Cambridge University Press. Str. 1-32.
- IPCC. 2014b. Summary for Policymakers, In: *Climate Change 2014, Mitigation of Climate Change*. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Edenhofer, O., R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, E. Farahani, S. Kadner, K. Seyboth, A. Adler, I. Baum, S. Brunner, P. Eickemeier, B. Kriemann, J. Savolainen, S. Schlömer, C. von Stechow, T. Zwickel and J.C. Minx (eds.)]. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

IPCC. 2014c. *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change*. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Edenhofer, O., R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, E. Farahani, S. Kadner, K. Seyboth, A. Adler, I. Baum, S. Brunner, P. Eickemeier, B. Kriemann, J. Savolainen, S. Schlömer, C. von Stechow, T. Zwickel and J.C. Minx (eds.)]. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

JACKSON, Tim. 2009a. *Prosperity without Growth: Economics for a Finite Planet*. London: Earthscan.

JACKSON, Tim. 2009b. *Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy*. [online] Sustainable Development Commission. Dostupné z: <http://www.sd-commission.org.uk/publications.php?id=914>

JOHANISOVÁ, Naďa. 2010. Nerůst, odrůst, úbytek: Západní hnutí Decroissance navrhuje, jak uniknout ekonomii. *A2, kulturní čtrnáctideník*. Roč. 6, č. 8, str. 35.

JOHANISOVÁ, Naďa. 2011. Růst, či nerůst? *Sedmá generace*. Roč. 20, č. 1., str. 5-7.

JOHANISOVÁ, Naďa. 2014. *Ekonomičtí disidenti. Kapitoly z historie alternativního ekonomického myšlení*. Volary: Stehlík.

JUDT, Tony. 2011. *Zle se vede zemi. Pojednání o naší současné nespokojenosti*. Praha: Rybka Publishers.

KALLIS, Giorgos. 2011. In defence of degrowth. *Ecological Economics*, roč. 70, č. 5, str. 873–880.

KELLER, Jan. 2010. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

KOLÁŘSKÝ, Rudolf. 2011. *Filosofický význam současné ekologické krize*. Praha: Filosofia.

KUHN, Thomas Samuel. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh.

KUMARAPPA, Joseph Cornelius. 1958. *Economy of Permanence: A Quest for a Social Order Based on Non-violence*. Akhil Bharat: Sarva-Seva-Sangh, 208 s.

LATOUCHE, Serge. 2012. *Malé pojednání o poklidném nerůstu*. Beroun: Za tratí.

LATOUCHE, Serge. 2010. Degrowth. *Journal of Cleaner Production*. Roč. 18, č. 6, str. 519-522. Dostupné z: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652610000417>)

LIBROVÁ, Hana. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Hnutí Duha a Veronica.

LIBROVÁ, Hana. 2003. *Vlažní a váhaví: Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.

LOREK, Sylvia, SPANGENBERG, Joachim H. 2014. Sustainable consumption within a sustainable economy - beyond green growth and green economies. *Journal of Cleaner Production*. Roč. 63, č. 15, str. 33 – 44.

LOREK, S.; FUCHS, D. 2011. Strong sustainable consumption governance - precondition for a degrowth path? *Journal of Cleaner Production*. Roč. 38, str. 1-8.

LYOTARD, Jean-François. 1993. *O postmodernismu: Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.

MACNEIL, Jim. 2006. The Forgotten Imperative of Sustainable Development. *Journal of the Pace Environmental Law Programs*. Roč. 10, č. 1, str. 1-2.

Martinez-Alier, J., 2009. Socially sustainable economic de-growth. *Development and Change*. Roč. 40, str. 1099–1119.

MARTINEZ-ALIER, J.; PASCUAL, U.; VIVIEN, F.; ZACCAI, E. 2010. Sustainable de-growth: Mapping the context, criticisms and future prospects of an emergent paradigm. *Ecological Economics*. Roč. 69, č. 9, str. 1741–1747.

MAUSS, Marcel. 1999. *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

MALTHUS, Thomas Robert. 2008. *An essay on the principle of population*. Oxford: Oxford University Press.

MARTINEZ-ALIER, J. 2009. Socially Sustainable Economic De-growth. *Development and Change*. Roč. 40, č. 6, str. 1099-1119.

MCKIBBEN, Bill. 2013. *Zeemě: jak přežít na naší nové nehostinné planetě*. Litomyšl: Paseka.

MEADOWS Donella H.; RANDERS, Jorgen; MEADOWS, Dennis L.; BEHRENS, William W. III. 1972. *The Limits to Growth: A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books.

MEADOWS Donella H.; RANDERS, Jorgen; MEADOWS, Dennis L. 2005. *The Limits to Growth: The 30-Year Update*. London: Earthscan.

MILESKA, M; VACEK, S. 2012. Funkce lesa a trvale udržitelné hospodaření. *Lesnická práce*. [online] Dostupné z: http://www.silvarium.cz/?option=com_content&catid=200212&id=209239&view=article&Itemid=229&fontstyle=f-larger

MOLDAN, Bedřich. 2001. *(Ne)udržitelný rozvoj: ekologie – hrozba i naděje*. Praha: Karolinum.

MOLDAN, Bedřich. 2009. *Podmaněná planeta*. Praha: Karolinum.

- ODUM, Howard Thomas; ODUM, Elisabeth C. 2001. *The Prosperous Way Down*. University Press of Colorado: Boulder.
- OECD, 2011. *Towards Green Growth*. OECD, Paris.
- PETRUSEK, Miloslav. 2006. *Společnost pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- POLANYI, Karl. 2006. *Velká transformace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Rio Declaration on Environment and Development. 1992. In: *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. Rio de Janeiro, 3.-14. June 1992. Dostupné z: <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm> 11.6. 2014 14:23
- ROCKSTRÖM, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F.S., Lambin, E.F., Lenton, T.M., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H.J., Nykvist, B., de Wit, C.A., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rohde, H., Sörlin, S., Snuder, P.K., Costanza, R., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R.W., Fabry, V.J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P., Foley, V., 2009. *A safe operating space for humanity*. *Nature* 461, 472 - 475.
- RYNDA, Ivan. 1997. Globální a regionální problematika vztahu člověka k jeho životnímu prostředí. In: *Sysifos* (příloha) (Česká republika), 4, s. 1–24.
- RYNDA, Ivan. 2000. Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání, (ed.) Dlouhá, Jana: in: *Hledání odpovědi na výzvy současného světa*, s. 10–16, UK/CZP//Společnost pro trvale udržitelný život, Praha.
- RYNDA, Ivan. 2005. Udržitelný rozvoj, jeho ohrožení a kvalita života. *Životné prostredie: Revue pro teorii a starostlivosť o životné prostredie*. Č. 6, str. 324–328.
- SADÍLKOVÁ, Lenka. 2011. *Teorie a praxe décroissance*. Diplomová práce na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/362861/fss_m/DP_konecna_verze.pdf
- SEDLÁČEK, T. 2012a. *Ekonomie dobra a zla: Po stopách lidského tázání od Gilgameše do finanční krizi*. Praha: 65. pole. 2. vydání.
- SEDLÁČEK, T. 2012b. *Soumrak homo economicus*. Praha: 65. pole.
- SCHNEIDER Francois, KALLIS, Giorgos; MARTINEZ-ALIER, Joan. 2010. Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. Introduction to this special issue. *Journal of Cleaner Production*. Roč. 18, č. 6, s. 511–518.
- SCHNEIDER, Francois.; MARTINEZ-ALIER, Joan.; KALLIS, Giorgos. 2011. Sustainable degrowth. *Journal of Industrial Ecology*. Roč. 15, str. 654–656.

- SCHUMACHER, Ernest. F. 2000. *Malé je milé aneb Ekonomie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplněk.
- SHIVA, V. 1991. The Green Revolution in Punjab. *The Ecologist*. Roč. 21, č. 2. Dostupné z: <http://livingheritage.org/green-revolution.htm>
- SPANGENBERG, Joachim H., 2009. The growth discourse, growth policy and sustainable development: two thought experiments. *Journal of Cleaner Production*. Roč. 18, str. 561-566.
- STRAUSS, A.; CORBINOVÁ, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert.
- SWYNGEDOUW, Erik. 2006. Impossible “Sustainability” and the Post-Political Condition. In: Gibbs, David; Krueger, Rob. (Eds.) *Sustainable Development*. New York: Guilford Press.
- The Ecologist. Whose common future: reclaiming the commons. 1992. *Ecologist (special issue)*. Roč 22, č. 4, str. 121–210.
- UNDP. 2002. *Human Development Report 2002, Deepening Democracy in a Fragmented World*. Dostupné z: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2002>.
- UNITED NATIONS. 2012. *The future we want*. Draft resolution. [online] New York: United Nations General Assembly. Dostupné z: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N12/436/88/PDF/N1243688.pdf?OpenElement>.
- UNITED STATES. Congress. House. 1973. *Energy reorganization act of 1973: Hearings, Ninety-third Congress, first session*, on H.R. 11510. Washington: U.S. Govt. Print. <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015001314395;view=1up;seq=248>
- VAN DEN BERGH, Jeroen C.J.M. 2011. Environment versus growth: a criticism of ‚degrowth‘ and a plea for ‚a-growth‘. *Ecological Economics*. Roč. 70, č. 5, s. 881–890.
- VACHŮNOVÁ, Zuzana. 2013. *Hnutí nerůstu v Katalánsku*. Diplomová práce na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/385101/fss_m_a2/dipl.nejnovejsi.pdf
- VEBLEN, Thorstein. 1999. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- VICTOR, P. 2010. Questioning economic growth. *Nature*. Roč. 468, str. 370–371.
- VON WEIZSÄCKER, Ernst Ulrich; LOVINS, Amory B.; LOVINSOVÁ, L. Hunter. 1996. *Faktor čtyři: Dvojnásobný blahobyt - poloviční spotřeba přírodních zdrojů: Nová zpráva Římskému klubu*. 1. vyd. Praha: Ministerstvo životního prostředí ČR.
- WORLD BANK. 2003. *World development report 2003: Sustainable development in a dynamic world*. 1. vyd. Washington D.C.: World Bank.

WILKINSON, Richard; PICKETT, Kate. 2010. *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone*. London: Penguin Books.

ŽIŽEK, Slavoj. 2011. *Jednou jako tragédie, podruhé jako fraška aneb proč musela utopie liberalismu zemřít dvakrát*. Praha: Rybka Publishers.

Internetové zdroje:

Web 1

http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/hruby_domaci_produkt_%28hdp%29 8.2.2014
19:14

Web 2

<http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/> 24. 2. 14 13:11

Web 3

<http://www.bbc.com/news/science-environment-26485048> 12.3.2014 20:15

Web 4

http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/december/9/newsid_4506000/4506390.stm 12.3.2014 21:39

Web 5

<http://dialog.ihned.cz/machacek/c1-54829910-je-nezbytne-stale-rust> 17.3.2014 15:36

Web 6

<http://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/225na1.pdf> 6.4.2014
13:50

Web 7

<http://www.treehugger.com/corporate-responsibility/first-official-climate-change-refugees-evacuate-their-island-homes-for-good.html> 7.4.2014 10:41

Web 8

<http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf> 19.4.2014 12:10

Web 9

<http://povertydata.worldbank.org/poverty/home/> 2.6.2014 10:33

Web 10

<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=52> 15.6.2014
11:31

Web 11

<http://www.theguardian.com/environment/2013/may/13/supreme-court-monsanto-indiana-soybean-seeds> 24.4.14 15:25

Web 12

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/328028/laissez-faire> 25.6.2014 13:23

Web 13

http://www.ceed.cz/makroekonomie/12_HNP_HDP.htm 26.6.2014 13:40

9. Seznam vyobrazení

<i>Graf č. 1:</i>	Vztah zdravotních a sociálních problémů a příjmové nerovnosti.....	12
<i>Graf č. 2:</i>	Easterlinův paradox	22
<i>Graf č. 3:</i>	Relativní decoupling.....	35
<i>Graf č. 4:</i>	Absolutní decoupling	36
<i>Schéma č. 1:</i>	Zjednodušený model fungování ekonomiky. Tzv. ekonomický okruh.....	16

10. Seznam příloh

Příloha č. 1:	Škála pohledů na udržitelný rozvoj.....	81
Příloha č. 2:	Projekt diplomové práce	82

11. Přílohy

Příloha č. 1 – Škála pohledů na udržitelný rozvoj

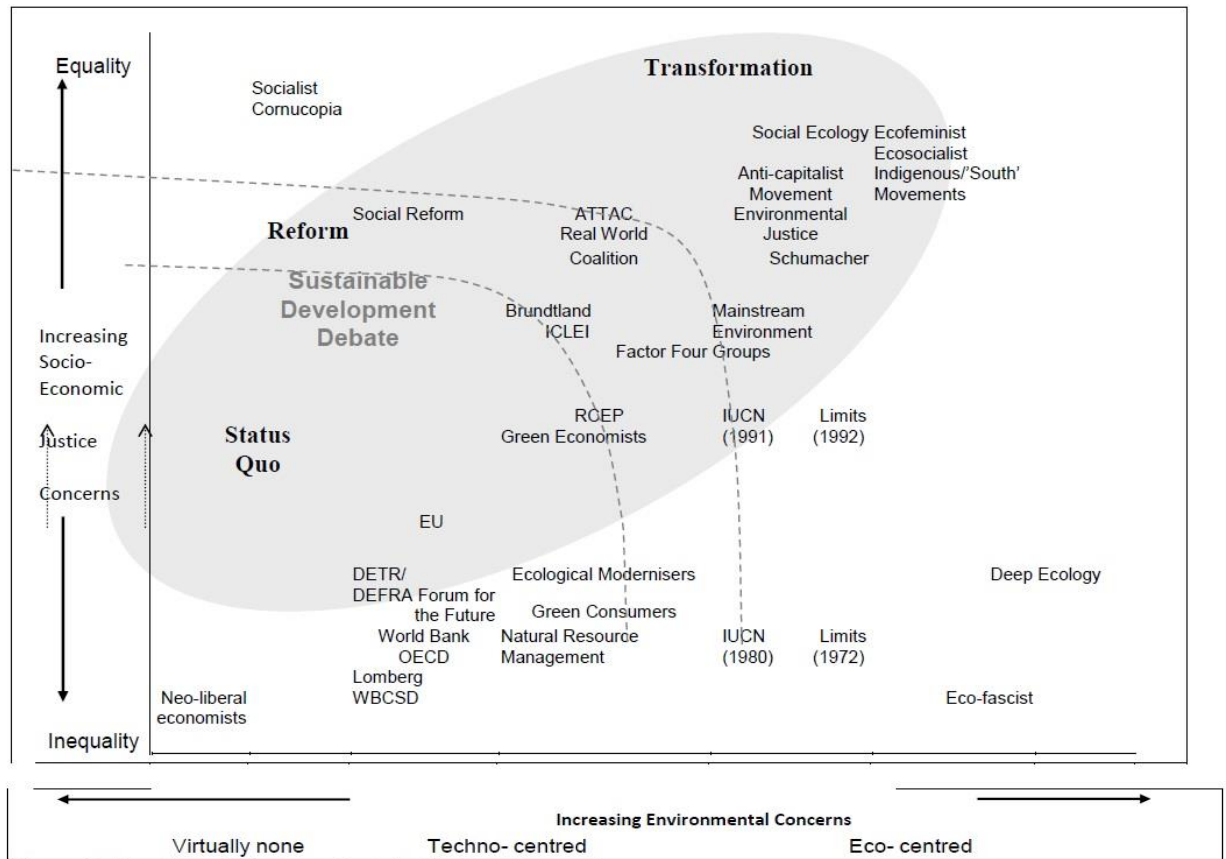

Figure 1: Mapping of Views on Sustainable Development

Různé pohledy na udržitelný rozvoj

[Zdroj: Hopwood, 2005: 41]

Příloha č. 2 – Projekt diplomové práce

Fakulta humanitních studií UK

katedra magisterského oboru

Sociální a kulturní ekologie

U Kříže 8/661, 158 00 Praha 5-Jinonice

Projekt diplomové práce (DP) oboru sociální a kulturní ekologie

1. Jméno studenta, tituly: Jiří Marek, Bc.
2. Osobní číslo (UČO): 94401863
3. Rok imatrikulace na FHS UK (bak. studium, jinak mag. studium): 2008
4. Datum zápisu na katedru sociální a kulturní ekologie FHS UK (alespoň měsíc, rok): 27.09.2011
5. Názvy všech předchozích bakalářských (magisterských) prací, škola, obor a rok, kde a kdy byly obhájeny:
Název bakalářské práce: Využívání LMS Moodle a internetové sociální sítě Facebook studenty FHS UK ke studiu
FHS, Studium humanitní vzdělanosti, obhájeno 15.09.2011 v Praze
6. Předběžný název DP: Trvale udržitelný nerůst. Nerůst jako alternativa k trvale udržitelnému rozvoji?
7. Obecný kontext (souvislosti tématu, širší rámec [zasazení „do světa“]):
Závislost současné společnosti na ekonomickém růstu má nezpochybnitelné negativní až fatální dopady na životní prostředí i společnost. Jako reakce na toto negativní působení se počátkem 21. století zformovalo heterogenní hnutí (a myšlenkový směr), jež spojuje idea tzv. nerůstu. Nerůst je „konkrétní utopie“, jejíž zastánci se snaží formulovat alternativu k růstové společnosti a najít řešení sociální a environmentální krize.
8. Předmět zkoumání (vlastní předmět práce [zasazení „do vědy“]):
Přestože se jedná o částečně ekonomické téma, bude v práci pojmáno z pohledu sociologie a sociální ekologie, případně filosofie. Práce bude zkoumat ideová východiska, motivace a cíle (hnutí) nerůstu, nikoli však hnutí jako takové. Bude se zabývat vztahem nerůstu k trvale udržitelnému rozvoji, hledat styčné body a rozdíly. Dále podrobí analýze oprávněnost kritiky trvale udržitelného rozvoje z pozic zastánců nerůstu.
9. Hlavní vstupní hypotéza nebo hypotézy (2–4 na výběr); pro práci 1–2, možno však formulovat výzkumné otázky, event. jen výzkumný problém:
Výzkumné otázky:
Je kritika trvale udržitelného rozvoje z pozic zastánců nerůstu oprávněná?
Nabízí nerůst (reálnou) alternativu k trvale udržitelnému rozvoji?

10. Metodologický postup: metody a techniky, které budou v práci použity:

Bude se jednat o teoretickou práci, která bude založena na důkladné rešerši odborné (zejména sociologické) literatury o (ekonomickém) růstu, nerůstu a trvale udržitelném rozvoji.

Metody:

Komparativní metoda (srovnání nerůstu a trvale udržitelného rozvoje), opakované čtení klíčových textů, frekvenční analýza, kontextová analýza

Doplňkové šetření, ve kterém se budu dotazovat odborníků na trvale udržitelný rozvoj a nerůst na jejich postoj k тезím, jež práce vygeneruje.

11. Cíl DP (kromě ověření hypotéz a teoretického přínosu např. praktický přínos, vypracování metodologie, základ pro řešení problémů v praxi atd.):

Cílem práce bude podrobné popsání nerůstu a jeho srovnání s trvale udržitelným rozvojem.

12. Čím budou rozšířeny dosavadní znalosti (vědecká „přidaná hodnota DP“):

V České republice je toto téma jen málo zmapované. Dosud nebyl (s největší pravděpodobností) v našem prostředí reflektován vztah nerůstu a trvale udržitelného rozvoje.

13. Jaké bude (bude-li) jejich teoretické zobecnění a přínos:

Žádné.

14. Struktura DP (předběžný obsah – názvy oddílů a kapitol):

1. Úvod – představení hnutí nerůstu
2. Teoretická východiska (hnutí) nerůstu
3. Motivace a cíle (hnutí) nerůstu
4. Koncept trvale udržitelného rozvoje
5. Vztah zastánců nerůstu k TUR
6. Diskuse – nerůst vs. TUR
7. Závěr

15. Předběžná bibliografie k tématu:

LATOUCHE, Serge. Malé pojednání o poklidném nerůstu. Vyd. 1. Beroun: Za tratí, 2012, 108 s.

Naše globální sousedství: zpráva Komise pro globální řízení. 1. vyd. Praha: Rada pro mezinárodní vztahy, 1995, xxii, 426 s.

Naše společná budoucnost. 1. vyd. Praha: Academia, 1991, 297 s. ISBN 80-85368-07-2.

Donella H. Meadows, Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind, New American Library, 1977

SCHUMACHER, E. Malé je milé, aneb, Ekonomie, která by počítala i s člověkem. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2000, 284 s. ISBN 80-7239-035-x.

FROMM, Erich. Mít, nebo být?. Vyd. tohoto překl. 1. Praha: Aurora, 2001, 242 s. ISBN 80-7299-036-5.

16. Předpokládaný vedoucí DP: PhDr. Ivan Rynda

17. Důvod volby tématu (dosavadní znalosti, zájem, praxe a zájem studenta):¹

Živý zájem o toto téma.

Jinonice 14. června 2013

diplomant

vedoucí DP

vedoucí katedry SKE

¹ nepovinné